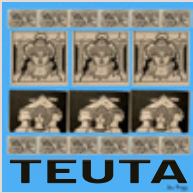
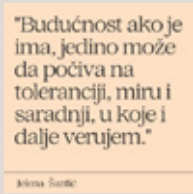
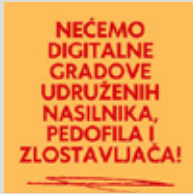
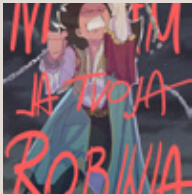
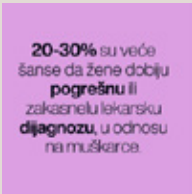
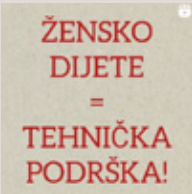
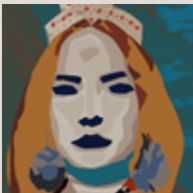
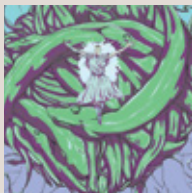

DIGITALNE SUPERHEROINE

Prvo istraživanje o digitalnom
feminističkom aktivizmu
u Srbiji i Crnoj Gori

Hristina Cvetinčanin Knežević

DIGITALNE SUPERHEROINE

Prvo istraživanje o digitalnom
feminističkom aktivizmu
u Srbiji i Crnoj Gori

Hristina Cvetinčanin Knežević

CENTAR ZA ŽENSKA PRAVA
FONDACIJA JELENA ŠANTIĆ

WOMEN'S RIGHTS CENTER
CENTAR ZA ŽENSKA PRAVA

Stavovi izraženi u ovoj publikaciji ne odražavaju nužno stavove Balkanskog fonda za demokratiju, Njemačkog Maršalovog fonda SAD-a, USAID-a ili Vlade Sjedinjenih Američkih Država.

U vremenu kada je digitalni svet postao moćna platforma za delovanje, istraživanje koje je pred vama osvetljava važnost i uticaj digitalnog aktivizma u Crnoj Gori i Srbiji. Digitalni prostor, iako prepun izazova, pruža jedinstvenu priliku za širenje informacija, podrške i inspiracije, otvarajući vrata za promene koje prodiru duboko u društvo.

Istraživanje Hristine Cvetinčanin Knežević je deo projekta „Digitalno osnaživanje: Unapređenje glasa žena u Srbiji i Crnoj Gori“, koji realizuju Centar za ženska prava i Fondacija „Jelena Šantić“, uz podršku Balkan Trust for Democracy. Projekat je deo šire inicijative posvećene očuvanju kulture sećanja, beleženju uspeha i osnaživanju žena koje koriste digitalni prostor kao sredstvo za aktivno učešće u demokratizaciji i izgradnji mira u regionu Zapadnog Balkana.

Ovo istraživanje dokumentuje i analizira iskustva digitalnih aktivistkinja iz Srbije i Crne Gore, predstavljajući rad i uspehe žena koje se svakodnevno bore za društvenu pravdu i pružaju inspiraciju ne samo aktivistkinjama, koje mogu učiti iz iskustava drugih, već i široj javnosti, institucijama i organizacijama.

Nadamo se da će ova knjiga podstaći dijalog i saradnju unutar aktivističke zajednice, kao i šireg društva, u cilju razumevanja i unapređenja demokratskih vrednosti i osnaživanja zajednica u digitalnom prostoru.

Nadamo se da će vas nadahnuti i motivisati da se i sami pridružite ovoj misiji promene.

Centar za ženska prava i Fondacija „Jelena Šantić“

Sadržaj

I REČ ISTRAŽIVAČICE	10
II UVOD	12
III MALI REČNIK DIGITALNOG FEMINISTIČKOG AKTIVIZMA	14
IV KAKO NAM INTERNET OBLIKUJE ŽIVOTE I KOJA JE ULOGA DIGITALNOG AKTIVIZMA?	24
Kako digitalni aktivizam pomaže ženama širom sveta?	27
Šest primera globalnog feminističkog digitalnog aktivizma iz sveta	32
V DIGITALNI FEMINISTIČKI AKTIVIZAM U SRBIJI I CRNOJ GORI	36
Zašto i kako istražujemo feministički digitalni aktivizam?	36
Kako izgleda digitalni feministički aktivizam u Srbiji i Crnoj Gori?	40
Digitalne feminističke kampanje	45
11 digitalnih feminističkih kampanja koje su promenile ženske živote u Srbiji i Crnoj Gori	49
Strategije i taktike digitalnih feministkinja	56
Doprinosi digitalnog feminizma	60

Izazovi digitalnog feminizma	60
Srbija i Crna Gora – različite države povezuju isti problemi	70
Regionalna saradnja koja je ujedinila Balkan – podkast „Tampon zona x Misli kritički“	72
Budućnost digitalnog feminističkog aktivizma	74
Aktivistkinje savetuju – Uputstva za početnice u digitalnom feminističkom aktivizmu	78
VI PREPORUKE	82
Kako institucije i organizacije mogu da olakšaju feministički aktivizam i podrže aktivistkinje?	82
VII ZAKLJUČAK	85
VIII REFERENCE	88
IX BIOGRAFIJE SAGOVORNICA	96
X BIOGRAFIJA ISTRAŽIVAČICE	100
O Centru za ženska prava	102
O Fondaciji „Jelena Šantić“	103

Sve živimo isti život, obrni - okreni.

Andrijana Vešović Zombijana

Iako pripadam generaciji koja se seća zvuka onog jedinog dajalap priključka u komšiluku, danas ne mogu da zamislim život bez digitalnih tehnologija i interneta. Druga stvar bez koje ne mogu da zamislim život, jeste feminizam. I baš nekako na preseku digitalnih tehnologija i feminizma, davne 2020. godine sam, kao anonimna pojedinka, pokrenula jedan od prvih kô suza čistih feminističkih naloga na društvenim mrežama u Srbiji, koji je problematizovao, iz kritičke, sociološke i feminističke perspektive, svakodnevne situacije s kojima se žene suočavaju samo zato što su žene. Moj nalog je brzo rastao, kao i zajednica koju sam stvarala, i tada sam prvi put u praksi, a ne samo u teoriji, shvatila koliko je moj ženski glas na internetu jači nego kada zaklopim tastaturu. Mogla sam da menjam stvari. Iako sam dobila mnogo podrške i stvorila zajednicu, u jednom trenutku sam postala preglasna i u potpunosti izgubila pristup svom nalogu. Tada sam prvi put osetila cenzuru na svojoj koži. Međutim, ona me nije zaustavila, kao što me nisu zaustavile ni stotine pretećih poruka i komentara koje sam tih šest meseci svakodnevno dobijala na platformi. Iako sam znala da me anonimnost donekle štiti, plašila sam se da me neko ne doksuje,¹ te da se te pretnje i ostvare van tastature. Ubrzo nakon toga nastao je „Feminizam iz teretane”,² Instagram nalog posvećen ženskom osnaživanju na svaki mogući način, čiji je potencijal među prvima prepoznala Fondacija „Jelena Šantić”,³ a koji

1 Doksovanje (doxing) označava praksu objavljivanja privatnih informacija o nekome na internetu bez pristanka te osobe, često korišćena kao taktika zastrašivanja žena i aktivistkinja.

2 https://www.instagram.com/feminizam_iz_teretane/.

3 Nagradu „Hrabri iskoraci” Fondacije „Jelena Šantić” dobila sam 2022. godine za već spomenuti projekat „Feminizam iz teretane”, profil koji na Instagramu pokreće i vodi važne diskusije na temu ženskih prava, od reproduktivnog zdravlja žena, preko problema starenja, do poremećaja u ishrani.

<https://www.ozonpress.net/drustvo/zene-koje-pomeraju-granice/>.

i danas živi. Međutim, ja na Instagramu sada nisam sama – okružena sam desetinama devojaka i žena iz celog regiona koje rade isto što i ja. Zbog toga više ne krijem svoj identitet. Ali to ne znači da pretnji više nema, kao što ne znači ni da sada postoji bilo kakva podrška institucija i platformi ženama koje su glasne na mrežama.

To je upravo i bila glavna motivacija za sprovođenje ovog važnog istraživanja. Kako je digitalna feminističko-aktivistička zajednica hrabrih devojaka i žena rasla, rastao je i otpor onih koji misle da je ženi mesto isključivo u kuhinji, bez pristupa internetu. Neke sjajne žene, koje su podelile svoja iskustva digitalnog feminističkog aktivizma za ovo istraživanje, istinski su menjale svet – bile su deo borbe za uspešne promene zakonodavnih okvira, gradile su sigurne kuće, mobilisale na stotine hiljada žena da progovore o najranjivijim i najtraumatičnijim trenucima u životu, stvarale siguran prostor za marginalizovane grupe i promenile sve(s)t devojčica, devojaka i žena širom Balkana tako da shvate da i one zaslužuju da se bez bilo kakvog izgovora poštuju baš sva njihova ljudska prava.

Zbog toga ovo istraživanje ima trostruku ulogu – da bude prvo od mnogih koja će, nadam se, uslediti i ne samo što će ukazati na važnost digitalnog feminističkog aktivizma već će i pozvati na odgovornost svaku i svakog od nas, od institucija preko organizacija pa sve do običnih građanki i građana. Ovo je neophodno jer internet mora biti bezbedno mesto za baš sve devojčice, devojke i žene, pa i one koje se ne plaše da glasno ukažu na neprijatnu, čak surovu stranu ženskog postojanja. Pored toga, ovo istraživanje je tu i da bude jedna vrsta digitalne feminističke arhive jer ono što se poslednjih godina na balkanskom internetu dešava čini važan deo regionalnog feminističkog nasleđa. Digitalne superheroine su našle način da prevaziđu fizička ograničenja i budu glasne, uz pomoć interneta, i iz spavaće sobe, i iz učionice, i iz kancelarije, ali i iz kuhinje.

Podržite ove digitalne superheroine, ali i sve one koje će tek prkosno zasijati na digitalnom nebu. Žene će promeniti sve(t), ali to ne mogu same.

U VOD

Živimo u društvu koje nema slobodne ili objektivne medije, a čak i da ih imamo, oni ne bi mogli pokriti sve teme i probleme o kojima govorimo na način na koji verujemo da bi trebalo. Onako da se svaka od nas prepozna, oseti slobodnom i sigurnom. Verujem da prisustvo na društvenim mrežama omogućava brz način informisanja, edukacije i zagovaranja za promene koje želimo da vidimo.

Dejana Stošić Dexi - „Mala Vranjanka“

Istraživanje koje je pred vama daje odgovore na to kako žene u Srbiji i Crnoj Gori koriste digitalne platforme za feministički aktivizam i s kojim se izazovima suočavaju na tom putu. Društvene mreže poput Instagrama, Jutjuba, Tiktoka, Iksa (Tvitera) i Fejsbuka postale su ključna mesta za povezivanje s drugima, širenje važnih poruka i pokretanje konkretnih akcija. Bilo da se radi o zaštiti životne sredine, ukazivanju na sveprisutnost seksualnog nasilja ili borbi za dostupnost lekova, digitalni aktivizam igra veliku ulogu u društvima u kojima su ljudska prava ugrožena. Zbog toga je cilj ovog istraživanja da ukaže na to kako žene u Srbiji i Crnoj Gori koriste različite digitalne alate za širenje svojih feminističkih poruka, koje strategije koriste i s kakvim problemima se suočavaju, posebno kada je reč o njihovoj bezbednosti na internetu.

Ipak, sa sve većim prisustvom žena u digitalnom prostoru dolaze i ozbiljni izazovi, uključujući i problem digitalne bezbednosti žena. Digitalne aktivistkinje se često suočavaju s onlajn nasiljem, pretnjama i pokušajima da se učutkaju ili da se omete njihov rad. Te pretnje utiču ne samo na njihovu fizičku bezbednost i mentalno zdravlje već i na njihov aktivizam. Zato je važno stalno razvijati specifične alate i strategije koje će im pomoći da zaštite sebe i svoje podatke, uz podršku platformi na kojima delaju. Takođe, potrebno je nastaviti istraživanja na ovu temu i razviti interne politike društvenih mreža, to jest platformi, koje će osigurati da internet bude sigurno i pravedno mesto za sve, bez obzira na pol, rod, seksualnu orijentaciju ili neko drugo lično svojstvo.

Ovo istraživanje takođe pruža uvid u različite aspekte feminističkog aktivizma na društvenim mrežama, uključujući i mali rečnik digitalnog feminističkog aktivizma, načine na koje internet oblikuje naš svakodnevni život i aktivizam, primere uspešnih digitalnih kampanja, različita promišljanja budućnosti digitalnog aktivizma, praktične savete za devojke i žene koje žele da se bave digitalnim aktivizmom, kao i preporuke za institucije i organizacije za zaštitu ljudskih prava, čiji je cilj da obezbede bezbednost onih koje se bave digitalnim aktivizmom, a njegov centralni deo čini studija slučaja digitalnog feminističkog aktivizma u Srbiji i Crnoj Gori.

III MALI REČNIK

digitalnog feminističkog aktivizma

A aktivizam

Aktivizam je društveno angažovan rad pojedinaca, pojedinki ili grupa, s ciljem postizanja društvenih, političkih, kulturnih ili ekoloških promena kroz različite akcije i kampanje koje promovišu pravdu, jednakost i ravnopravnost.

algoritamska pristrasnost

Algoritmi na digitalnim platformama mogu favorizovati određene sadržaje ili korisnike na osnovu rodnih, rasnih ili drugih karakteristika, što može rezultirati diskriminacijom.

Jedan od primera algoritamske pristrasnosti možemo videti na slučaju Gaze, gde su društvene mreže poput Instagrama i Fejsbuka optužene za prikrivanje ili uklanjanje sadržaja koji se odnose na Palestinu i događaje u Gazi. Korisnice i korisnici su primetili da su objave, priče i haštagovi o Gazi često manje vidljivi ili čak uklonjeni, a ponekad su označeni i kao neprimereni.

antirodni pokreti

Antirodni pokreti (*anti-gender movements*) predstavljaju pokrete i inicijative koji se suprotstavljaju idejama rodne ravnopravnosti, feminističkim principima i pravima LGBTIQ+ osoba, često promovišući tradicionalne rodne uloge i vrednosti tako što koriste dezinformacije i propagandu kako bi podrli feministički aktivizam i ograničili prava marginalizovanih grupa.

C

cenzura

Cenzura je praksa ograničavanja ili zabrane određenih informacija ili sadržaja često korišćena za suzbijanje feminističkih ili aktivističkih glasova na digitalnim platformama.

D

digitalna bezbednost

Digitalna bezbednost je praksa zaštite privatnosti i podataka u digitalnom prostoru i posebno je važna za žene i aktivistkinje koje se suočavaju s digitalnim nasiljem i pretnjama.

digitalna pismenost

Digitalna pismenost je sposobnost kritičkog korišćenja digitalnih tehnologija, uključujući prepoznavanje lažnih vesti i pravilno tumačenje informacija na internetu.

digitalni aktivizam

Digitalni aktivizam predstavlja korišćenje digitalnih tehnologija za organizovanje, mobilizaciju i promociju društvenih, političkih, kulturnih i ekoloških promena.

digitalno nasilje

Digitalno nasilje je oblik nasilja koji se dešava na internetu i društvenim mrežama, uključujući uznemiravanje, pretnje, trolovanje i doksovanje.

doksovanje

Doksovanje ili doksing (doxing) jeste praksa objavljivanja privatnih informacija o nekome na internetu bez pristanka te osobe, često korišćena kao taktika zastrašivanja protiv žena i aktivistkinja.

društvene mreže

Društvene mreže su onlajn platforme koje omogućavaju korisnicima da se povežu, komuniciraju, dele sadržaje i učestvuju u zajedničkim interesovanjima ili temama kroz profile, objave, komentare i druge interaktivne formate.

E

eko - feminizam

Eko-feminizam je pokret koji povezuje brigu o životnoj sredini s feminističkim principima, ukazujući na sličnosti između eksploatacije prirode i potlačenosti žena.

F

feminizam

Feminizam je društveni, politički i kulturni pokret koji se zalaže za rodnu ravnopravnost i prava žena, teži ukidanju patrijarhalnih struktura i borbi protiv svih oblika seksizma i diskriminacije.

feministički aktivizam

Feministički aktivizam predstavlja pokret i niz aktivnosti usmerenih na postizanje rodne ravnopravnosti, suzbijanje diskriminacije i nasilja nad ženama, te izazivanje patrijarhalnih razmišljanja u društvu.

feministička borba

Feministička borba predstavlja kontinuirani pokret i niz aktivnosti usmerenih na postizanje rodne ravnopravnosti, ukidanje patrijarhata, suzbijanje diskriminacije i nasilja nad ženama, te osnaživanje svih osoba bez obzira na njihov rodni identitet.

G

generacijski jaz

Generacijski jaz je razlika u stavovima i razumevanju između različitih generacija, što može uticati na način na koji se feministički sadržaji percipiraju i dele na digitalnim platformama.

govor mržnje

Govor mržnje obuhvata onlajn komunikaciju koja koristi uvredljiv jezik ili promoviše diskriminaciju i nasilje prema ženama i marginalizovanim grupama.

H

haštag

Haštag je reč ili fraza označena simbolom #, koja se koristi na društvenim mrežama radi grupisanja i lakšeg pretraživanja sadržaja vezanog za određenu temu ili događaj, čime omogućava ljudima da se povežu i učestvuju u zajedničkim diskusijama i društvenim pokretima.

haštag aktivizam

Haštag aktivizam podrazumeva korišćenje haštagova na društvenim mrežama za širenje svesti o određenim pitanjima i pokretanje digitalnih kampanja.

I

influenserka

Osoba sa znatnim brojem pratilaca na društvenim mrežama koja koristi svoju platformu da utiče na mišljenja, ponašanje ili odluke drugih ljudi.

inkluzivnost

Inkluzivnost je praksa obuhvatanja i uvažavanja različitosti u feminističkim pokretima kako bi se stvorio pravedniji i solidarniji pokret.

internet

Internet je globalna mreža povezanih računarskih sistema koja omogućava razmenu informacija, komunikaciju i pristup raznovrsnim uslugama i sadržajima širom sveta.

intersekcionalnost

Intersekcionalnost je koncept koji naglašava važnost preseka između različitih oblika diskriminacije i razumevanje kompleksnosti iskustava marginalizovanih grupa.

J

javna sfera

Javna sfera je prostor u društvu u kome se diskutuje o javnim pitanjima, uključujući digitalne platforme gde žene i feministkinje mogu izraziti svoje stavove i učestvovati u aktivizmu.

K

kampanja za podizanje (nivoa) svesti

Kampanja za podizanje svesti je organizovana aktivnost usmerena na informisanje i edukaciju javnosti o određenom problemu ili temi, s ciljem promene stavova, ponašanja ili politike.

kultura otkazivanja

Kultura otkazivanja (*cancel culture*) predstavlja fenomen na društvenim mrežama kada se pojedinci ili organizacije suočavaju s bojkotom ili kritikama zbog izjava ili ponašanja koja se smatraju neprihvatljivim.

kultura silovanja

Kultura silovanja je skup verovanja i ponašanja koja normalizuju ili umanjuju ozbiljnost seksualnog nasilja, protiv čega se bore feministički pokreti.

ljubav prema sebi

Ljubav prema sebi znači prihvatanje i vrednovanje sebe, brigu o sopstvenom zdravlju i emocionalnom stanju i ophođenje prema sebi sa saosećanjem i razumevanjem.

ljudska prava

Ljudska prava su osnovna prava i slobode koji pripadaju svim ljudima, bez obzira na rasu, pol, rod, nacionalnost, seksualnost, jezik, religiju ili bilo koju drugu osobinu, uključujući pravo na život, slobodu, jednakost, sigurnost i slobodu izražavanja.

mikrofeminizam

Mikrofeminizam obuhvata svakodnevne, male akcije i promene koje žene preduzimaju kako bi se suprotstavile mizoginiji i rodnim stereotipima, čime doprinose rodnoj ravnopravnosti.

Primer mikrofeminizma je kada svakodnevnim malim postupcima podržavamo žene, kada, na primer, pohvalimo kolegicu za njen trud ili reagujemo kada je neko prekine na sastanku, čime joj pomazemo da se njen glas bolje čuje.

mizoginija

Mizoginija je duboko ukorenjena mržnja prema ženama, koja se često manifestuje kroz nasilje, uvrede i diskriminaciju.

mobilizacija

Mobilizacija je proces organizovanja i okupljanja ljudi za zajedničku akciju ili inicijativu, često korišćen u feminističkom aktivizmu na društvenim mrežama.

muški saveznici

Muškarci koji aktivno podržavaju borbu za rodnu ravnopravnost i učestvuju u njoj, radeći zajedno sa ženama na suzbijanju seksizma, diskriminacije i nejednakosti.

O

onlajn zajednica

Onlajn zajednica je grupa ljudi koja se okuplja na internetu i društvenim mrežama sa zajedničkim interesima, vrednostima ili ciljevima, često korišćena kao podrška u feminističkom aktivizmu.

osnaživanje žena

Osnaživanje žena je proces osnaživanja žena da preuzmu kontrolu nad svojim životima i učestvuju u društvenim procesima.

P

patrijarhalni narativi

Patrijarhalni narativi su priče, ideje i ideologije koje promovisu mušku dominaciju i potlačenost žena, a koje feministički aktivizam pokušava da dekonstruiše.

patrijarhat

Patrijarhat je sistem društvenih struktura i praksi koje daju prednost muškarcima i marginalizuju žene i druge rodne identitete.

R

rodni digitalni jaz

Rodni digitalni jaz je razlika u pristupu, korišćenju i veštinama vezanim za digitalne tehnologije između muškaraca i žena.

rodni jaz

Rodni jaz je razlika u statusu, pravima, mogućnostima i rezultatima između muškaraca i žena u različitim oblastima.

rodna neravnopravnost

Rodnaneravnopravnost: Rodnaneravnopravnost je situacija u kojoj muškarci i žene nemaju jednake mogućnosti, prava ili status, što feministički pokreti nastoje da promene.

rodna ravnopravnost

Rodna ravnopravnost je princip koji promovise jednakost i pravdu između muškaraca i žena, težeći eliminaciji rodno zasnovane diskriminacije, nasilja i stereotipa.

rodne uloge

Rodne uloge su skup društvenih očekivanja, normi i ponašanja koji se pripisuju pojedincima na osnovu njihovog pola.

rodni stereotipi

Rodni stereotipi su pojednostavljene, često negativne generalizacije o osobinama, sposobnostima, ponašanju ili ulogama muškaraca i žena.

rodno zasnovano nasilje

Rodno zasnovano nasilje je nasilje usmereno protiv osoba na osnovu njihovog pola ili rodnog identiteta, uključujući fizičko, emocionalno, seksualno, finansijsko i digitalno nasilje.

seksizam

Seksizam je diskriminacija ili predrasuda zasnovana na polu ili rodu, često usmerena protiv žena, protiv koje se feministički aktivizam bori.

seksualna edukacija

Seksualna edukacija obuhvata edukaciju o fizičkim, emocionalnim i društvenim aspektima seksualnosti, uključujući informacije o reproduktivnom zdravlju, seksualnim odnosima i ponašanju, prevenciji polno prenosivih bolesti i odgovornom donošenju odluka.

seksualno sramoćenje ili slatšejming:

Slatšejming (*slut-shaming*) predstavlja praksu kritikovanja žena zbog izražavanja svoje seksualnosti, što je često oružje za kontrolisanje ženskih tela i ponašanja.

solidarnost

Solidarnost je ideja zajedničke podrške i saradnje među ženama i feminističkim pokretima kako bi se postigli zajednički ciljevi.

T

telesna pozitivnost

Telesna pozitivnost (body positivity) jeste pokret koji promovise prihvatanje svih tipova tela i suprotstavlja se društvenim standardima lepote, koji često marginalizuju žene i druge grupe.

trolovanje

Trolovanje (*trolling*) jeste namerno provociranje ili uznemiravanje drugih korisnika i korisnica na internetu, često usmereno na feministkinje i aktivistkinje kako bi ih učutkali ili obeshrabrili.

V

veštačka inteligencija

Veštačka inteligencija je oblast računarstva koja se bavi razvojem sistema i tehnologija koje mogu obavljati zadatke koji obično zahtevaju ljudsku inteligenciju.

viralnost

Viralnost je brzo širenje sadržaja na internetu, koje može biti korisno za širenje feminističkih poruka i kampanja.

virtualni protesti

Virtualni protesti su oblik aktivizma koji koristi digitalne platforme za organizovanje i izražavanje protesta, omogućavajući feministkinjama da se okupe i izraze neslaganje s nepravdom bez fizičkog prisustva.

Ž

ženska ljudska prava

Ženska ljudska prava su osnovna prava i slobode koje pripadaju svim ljudima, pa i ženama i devojicama, uključujući pravo na jednakost, bezbednost, obrazovanje, zdravlje i zaštitu od diskriminacije i nasilja.

IV **K**AKO NAM INTERNET OBLIKUJE ŽIVOTE I KOJA JE ULOGA DIGITALNOG AKTIVIZMA?

Trenutno je to (mreže) odličan način da se dopre do velikog broja ljudi i samim tim da moj glas ode što dalje. U svakodnevnici je to, nažalost, ograničeno samim funkcionisanjem i rutinama.

Jelena Grujić - „Majka sa Balkana“

U poslednjih nekoliko decenija, tačnije, od početka poslednje decenije XX veka, internet je polako počeo da se probija u svaku poru našeg života. Iako u početku viđen kao prostor za „marginalce“, poput štrebera, gikova i socijalno anksioznih ljudi, internet je danas centralno mesto naših života mada toga često nismo svesni. S druge strane društvenih mreža i aplikacija za dostavu hrane i elektronskog bankarstva, koje nam olakšavaju život, nalaze se podaci i informacije koje u stvarnom vremenu, ne samo uz pomoć sajber terorizma, mogu da utiču na naše živote na mnogo ozbiljnijem nivou – da kreiraju političko mišljenje,¹ utiču na izborne rezultate,² utiču

1 Prema studiji s Oksforda iz 2021. godine, organizovane kampanje za manipulaciju društvenim mrežama otkrivene su u svakoj od 81 analizirane zemlje, što predstavlja porast od 15% u odnosu na prethodnu godinu, kada je takva praksa zabeležena u 70 zemalja. U izveštaju se navodi da vlade, PR firme i političke stranke koriste dezinformacije na industrijskom nivou, pri čemu je u više od 93% zemalja (76 od 81) dezinformacija postala uobičajena strategija u političkoj komunikaciji.

2 Kompanija Kembridž analitika (Cambridge Analytica) koristila je podatke prikupljene s Fejsbuka za kreiranje detaljnih psiholoških profila korisnika i korisnica, koji su zatim korišćeni za targetirano plasiranje specifičnih političkih poruka tokom predsedničkih izbora u Sjedinjenim Američkim Državama 2016. godine. Ta strategija omogućila je kompaniji da manipuliše ponašanjem glasačkog tela, što je imalo direktan uticaj na izborne rezultate

na cenu lekova³, ali i potencijalno omogućće ili spreće državni udar⁴.

Zbog svega toga u većini naučnih krugova napuštena je ideja da je virtualni prostor manje stvaran od onog fizičkog, trodimenzionalnog sveta u kome živimo, što većina osoba koje su onlajn već znaju. Zato danas možemo da govorimo o internetu i digitalnom prostoru kao o sastavnom delu naše svakodnevice koji ima stvarne i dalekosežne posledice na društvene, političke i ekonomske strukture, i to ne samo kada se pita krupni kapital već i kada se pitamo mi, obični građani i građanke. Drugim rečima, društvene mreže su onima koji su potlačeni i čiji se glas često ućutkuje, omoguććile da ukažu na svakodnevne probleme koji im oblikuju živote, a koje glavni tok državne i kapitalističke politike često predstavlja kao deo „nacionalnog ekonomskog preporoda“ u vreme jaćanja desničarskih i patrijarhalnih ideja.

Kako društvene mreže mogu da menjaju naš svakodnevni život kroz povezivanje pojedinaca i pojedinki s istim problemima i istim ciljem – rešavanjem tih problema? Pomoću digitalnog ili haštag aktivizma.

Digitalni aktivizam, kako ga definišu istraživaćice poput Meri Džojs⁵ i Dženifer Erl,⁶ odnosi se na upotrebu digitalnih tehnologija,

i pomoglo Donaldu Trampu da pobeđi na izborima. Kembridž analitika je prodavala podatke i usluge analize političkih kampanja mnogim klijentima širom sveta, uključujući političke stranke u Velikoj Britaniji i zemlje poput Kenije i Nigerije. U Velikoj Britaniji kompanija je radila na kampanji za Bregzit kroz organizaciju Leave.EU. Takođe, u Keniji je kompanija bila angažovana za predsedničke izbore 2013. i 2017. godine, gde je koristila podatke za ciljanje glasaća i glasaćica specifićnim političkim porukama.

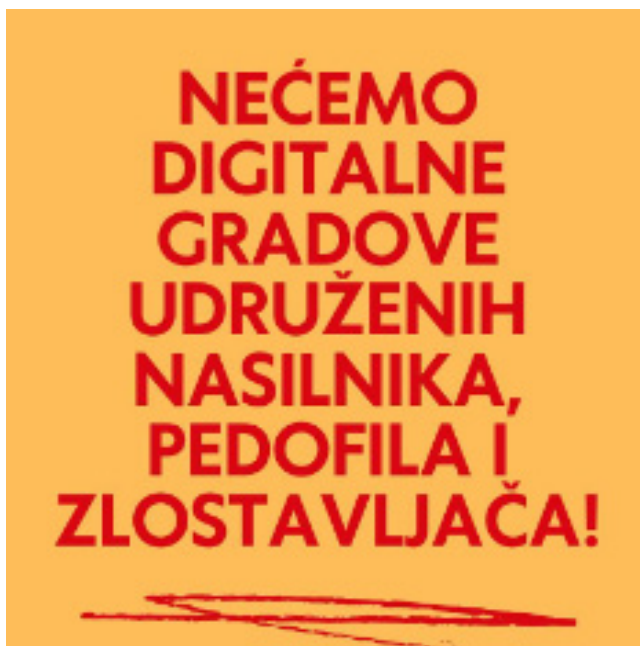
³ Aktivisti i aktivistkinje su 2019. godine koristili haštagove poput #Insulin4All kako bi skrenuli pažnju na visoke cene insulina u Americi, što je dovelo do uvođenja novih programa pomoći kod svih glavnih proizvođaća insulina. Ti programi pomoći su omoguććili da i oni koji to ranije nisu mogli, sada lek mogu da kupe po nižoj ceni. Nakon toga, 2020. godine u Minesoti je usvojen zakon pod nazivom *Alec Smith Insulin Affordability Act*, koji omoguććava hitnu nabavku insulina za mesećnu zalihu po ceni od 35 dolara.

⁴ Društvene mreže su igrale ključnu ulogu u oblikovanju ishoda nekoliko državnih udara. U Turskoj je 2016. godine vlada koristila društvene mreže za širenje provladinih poruka, što je pomoglo da se osujeti pokušaj puća. Slično, u Mjanmaru 2021. godine aktivisti i aktivistkinje su koristili platforme poput Fejsbuka i Iksa (Tviterra) za organizovanje otpora i informisanje međunarodne zajednice o vojnoj represiji, dok su u Burkini Faso društvene mreže pomogle organizovanju protesta koji su doveli do političkih promena.

⁵ Joyce, Mary C. *Digital Activism Decoded: The New Mechanics of Change*. Idea, 2010.

⁶ Jennifer Earl, Thomas V. Maher, and Jennifer Pan. *The digital repression of social movements, protest, and activism: A synthetic review*. Science Advances 8, No. 10 (2022): eabl8198.

uključujući internet i društvene mreže, za organizovanje, mobilizaciju i vođenje političkih i društvenih kampanja. U tom kontekstu, haštag aktivizam predstavlja jednu posebnu formu digitalnog aktivizma, koja koristi haštagove za povezivanje ljudi oko određenog društvenog ili političkog pitanja i tako omogućava stvaranje mreža podrške i povećanje vidljivosti kampanja za podizanje svesti. Ovako posmatran, digitalni i haštag aktivizam su postali ključni u savremenim pokretima za društvene promene time što omogućavaju brzo širenje informacija i prikupljanje široke podrške.

Kako digitalni aktivizam pomaže ženama širom sveta?

Društvene mreže pre svega dozvoljavaju mnogo veći domet. Ja samo putem tradicionalnog omladinskog rada ne bih nikada dospela do toliko devojčica iz toliko različitih krajeva Srbije i regiona.

Globalno, žene imaju manji pristup internetu u poređenju s muškarcima, što doprinosi digitalnom rodnom jazu. Prema Međunarodnoj telekomunikacionoj uniji (ITU), 2021. godine oko 57% žena imalo je pristup internetu u poređenju sa 62% muškaraca.⁷ Ovaj jaz je posebno izražen u nerazvijenim regionima, poput Afrike, Azije i Pacifika, gde ekonomske barijere, nedostatak dostupnog obrazovanja, stroge kulturne norme i krute rodne uloge predstavljaju velike prepreke za žene u pristupu digitalnim tehnologijama.⁸

Digitalni rodni jaz proizlazi iz nekoliko faktora, uključujući ekonomske prepreke. Žene često zarađuju manje od muškaraca, što ograničava njihovu mogućnost da kupe uređaje i plate pristup internetu.⁹ Pored toga, obrazovni jaz između polova dovodi do manje digitalne pismenosti kod žena, dok kulturne norme i rodne uloge u mnogim društvima dodatno otežavaju ženama pristup digitalnim alatima i tehnologijama. Sve to zajedno doprinosi marginalizaciji žena u digitalnom prostoru, što ograničava njihove mogućnosti za učešće u društvenim promenama putem digitalnog aktivizma.

7 <https://www.itu.int/itu-d/reports/statistics/2021/11/15/the-gender-digital-divide/>.

8 <https://www.itu.int/en/mediacentre/backgrounders/Pages/bridging-the-gender-divide.aspx>.

9 <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/FactsFigures2021.pdf>.

Uprkos navedenim izazovima, društvene mreže kao što su Iks (Twitter), Fejsbuk, Tiktok i Instagram postale su ključni alati žena u borbi za prava i ravnopravnost. Kroz te platforme žene mogu da se organizuju, dele svoja iskustva bivanja ženom i pokrenu globalne kampanje koje dopiru do miliona ljudi. Na primer, onlajn peticije na platformama poput *Change.org* omogućavaju brzo okupljanje potpisa za različite inicijative, dok platforme za grupno finansiranje (*crowdfunding*) omogućavaju prikupljanje sredstava za podršku feminističkim projektima i kampanjama. Digitalne kampanje za podizanje svesti koriste snagu vizualnog i pisanog sadržaja kako bi privukle pažnju i podstakle javnost na delanje, što omogućava veću vidljivost kampanja i veći uticaj na društvene promene.

Iako digitalni aktivizam pruža velike mogućnosti ženama, on takođe nosi sa sobom i brojne rizike, pogotovo imajući u vidu da su žene 27 puta izloženije nasilju u digitalnom prostoru nego muškarci.¹⁰ Aktivistkinje se često suočavaju s onlajn nasiljem, govorom mržnje i trolovanjem, što može imati ozbiljne posledice po njihovo mentalno zdravlje i bezbednost.¹¹ U mnogim slučajevima žene koje su vidljive u digitalnom prostoru postaju meta organizovanih napada i uznemiravanja, čime se stvara neprijateljsko okruženje koje obeshrabruje dalje učešće žena u društvenim promenama.

Najnoviji podaci iz 2023. godine pokazuju da aktivistkinje za ljudska prava, posebno u autoritarnim režimima, sve više trpe digitalno uznemiravanje i cenzuru. Prema istraživanju organizacije *DanChurchAid*¹², aktivistkinje iz zemalja poput Ukrajine, Kenije, Kambodže, Mjanmara, Nepala, Palestine i Izraela prijavljuju da se svakodnevno suočavaju s različitim oblicima digitalnog nasilja, uključujući govor mržnje, pretnje silovanjem i smrću, a prema izveštaju organizacije *Kvinna Till Kvinna*¹³, koji je uključio i zemlje Zapadnog Balkana, čak 75% aktivistkinja je prijavilo takve incidente, što predstavlja porast

10 https://www.womenlobby.org/IMG/pdf/hernetherrights_report_2017_for_web.pdf.

11 <https://www.unwomen.org/en/news-stories/explainer/2023/11/creating-safe-digital-spaces-free-of-trolls-doxing-and-hate-speech>.

12 <https://www.danchurchaid.org/report-online-harassment-and-censorship-of-women-human-rights-defenders>.

13 <https://kvinnatillkvinna.org/publications/the-state-of-women-human-rights-defenders-2023/>.

od 15% u odnosu na prethodne godine. Jedna od tri aktivistkinje navela je da su njihove porodice takođe bile meta napada, a posebno zabrinjava porast pretnji smrću, pri čemu 58% ispitanica veruje da iza tih pretnji stoji vlada. Pretnje i zastrašivanje aktivistkinja je posebno izraženo u zemljama u konfliktu ili u onima pod strogim autoritarnim režimima, gde je digitalni prostor ne samo mesto za izražavanje nezadovoljstva već i arena za dodatne pretnje i zastrašivanje svih onih koje se usude da kritikuju režim i patrijarhalne narative, koji se plasiraju kao zvanični. Žene koje brane prava manjina ili se bore za rodnu ravnopravnost i ljudska prava žena često su meta organizovanih kampanja uznemiravanja i zastrašivanja, što ih ponekad primorava na povlačenje iz javnog života ili autocenzuru.

U autoritarnim režimima cenzura i stroga kontrola informacija predstavljaju znatne prepreke za aktivistkinje koje koriste digitalne platforme za borbu za prava žena. Te žene često postaju mete represije, uključujući pravne sankcije i direktno fizičko nasilje. Na primer, iranska novinarka i aktivistkinja Masih Alinedžad,¹⁴ koja se bori za prava žena u Iranu, suočila se s pokušajima kidnapovanja i ubistva¹⁵ od strane iranskog režima čak i nakon što je emigrirala u SAD. Slični slučajevi su zabeleženi u mnogim drugim autoritarnim režimima, gde se digitalna represija koristi za ciljanje i zastrašivanje disidentata i disidentkinja širom sveta.

Aktivistkinje se suočavaju s onlajn uznemiravanjem, ali i s ozbiljnim fizičkim posledicama, poput pokušaja ubistva, koje su posledica njihovog rada, dok istovremeno međunarodne organizacije rade na pružanju podrške i zaštiti onih koji su izloženi takvim opasnostima, ali bez mnogo uspeha.

14 <https://hrf.org/standing-against-digital-dictatorships/>.

15 <https://hrf.org/like-tweet-torment-transnational-repression-in-the-digital-age/>.

Uprkos preprekama, digitalni aktivizam je imao i ima značajan uticaj na promene u zakonima i politikama koje se tiču prava žena širom sveta. Kampanje kao što je *#MeToo* dovele su do uvođenja strožih zakona protiv seksualnog uznemiravanja i zlostavljanja,¹⁶ dok su druge kampanje podstakle vlade da preispitaju svoje politike u vezi s pravom na reproduktivno zdravlje i abortus.¹⁷ U mnogim zemljama je digitalni pritisak aktivistkinja doveo do usvajanja zakonodavnih mera koje štite prava žena i žene od nasilja na radnom mestu, u školama i drugim javnim prostorima, što potvrđuje pokret *#MeToo*. Ovaj uticaj je posebno vidljiv u zemljama gde tradicionalni mediji ne pružaju dovoljno prostora za ženske teme, poput Južne Koreje, čime digitalni feministički aktivizam postaje ključni faktor za podsticanje društvenih promena i unapređenje prava žena.

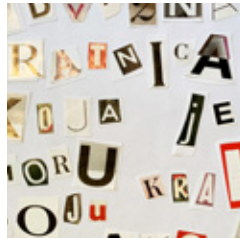
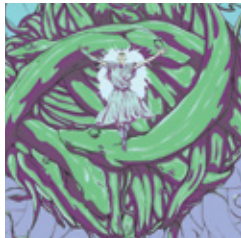
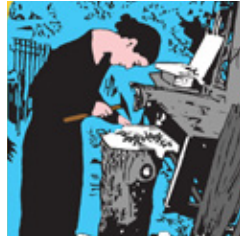
Kao što smo imale priliku da vidimo, u poslednjih nekoliko godina digitalni prostor postao je prostor za izražavanje građanskog aktivizma i borbe za poštovanje ljudskih prava, a žene su sve češće prepoznate kao ključni pokretači društvenih promena u tom kontekstu, čak i kada je reč o regijama gde je prisutan rodni digitalni jaz, poput Zapadnog Balkana, što potvrđuje i primer ekološkog otpora hrabrih žena Krušnice.¹⁸ S razvojem društvenih mreža i digitalnih platformi ženski

16 Nakon pokreta *#MeToo* Sjedinjene Američke Države usvojile su nekoliko zakona koji ograničavaju upotrebu ugovora o poverljivosti (NDAs) u slučajevima seksualnog uznemiravanja. Jedan od značajnih zakona je *Speak Out Act* iz 2022. godine, koji zabranjuje primenu NDA u slučajevima seksualnog uznemiravanja ili napada kako bi se sprečilo prikrivanje takvih slučajeva i omogućilo žrtvama da javno govore o svojim iskustvima. Pored toga, usvojen je zakon *Ending Forced Arbitration of Sexual Assault and Harassment Act*, koji ukida obaveznu arbitražu u takvim slučajevima, omogućavajući žrtvama da svoje slučajeve iznesu na sud.

17 Digitalni aktivizam je odigrao ključnu ulogu u ukidanju Osmog amandmana u Irskoj, koji je zabranjivao abortus. Kampanja *Repeal the 8th* mobilisala je hiljade ljudi putem društvenih mreža, omogućavajući ženama da podele svoja iskustva o neželjenim trudnoćama i rizicima koje su preuzele tražeći ilegalne abortuse. Korišćenje platformi poput Iksa (Tviterra) i Fejsbuka omogućilo je ženama i aktivistkinjama da šire informacije, organizuju proteste i steknu međunarodnu podršku. Ova digitalna mobilizacija, zajedno s fizičkim protestima i debatama, dovela je do referenduma 2018. godine, na kome je većina građana i građanki glasala za ukidanje Osmog amandmana, čime je omogućeno uvođenje zakonodavstva koje dozvoljava legalan i siguran pristup abortusu u Irskoj.

18 Primer ekološkog otpora hrabrih žena iz Krušnice, malog mesta u Bosni i Hercegovini, pokazuje snagu borbe protiv izgradnje hidroelektrane na reci koja je ključna ne samo za održanje lokalnog ekosistema već i za vodosnabdevanje. Žene iz Krušnice su se organizovale

feministički pokreti dobili su novu dimenziju, omogućavajući ženama širom sveta da se povežu, organizuju i artikulišu svoje zahteve i borbe.

i danonoćno čuvala most na reci, sprečavajući tešku mehanizaciju da započne radove. Uprkos pritiscima i pokušajima da ih fizički uklone s reke, njihova upornost ali i solidarnost s lokalnom zajednicom na kraju su uspеле da zaustave projekat i sačuvaju životnu sredinu i zajednicu Krušćice od štetnih posledica izgradnje hidroelektrane.

6 primera globalnog feminističkog digitalnog aktivizma iz sveta

#MeToo

Pokret #MeToo započeo je 2006. godine, kada je aktivistkinja Tarana Burk osmislila frazu *Me Too* kako bi pomogla ženama koje su preživele seksualno nasilje, posebno u marginalizovanim zajednicama.¹⁹ Pokret je doživeo globalnu ekspanziju 2017. godine, kada je glumica Alisa Milano na Iksu (Tviteru) upotrebila haštag #MeToo kao odgovor na optužbe za seksualno zlostavljanje protiv holivudskog producenta Harvija Vajnstajna. Ubrzo nakon toga milioni žena i muškaraca širom sveta počeli su da dele svoja iskustva sa seksualnim uznemiravanjem i nasiljem, što je pokretu dalo ogroman zamajac. #MeToo je doveo do smene moćnih muškaraca u raznim industrijama, uključujući šou-biznis, medije i politiku, i pokrenuo zakonske reforme i promene u korporativnim politikama koje se tiču seksualnog uznemiravanja. #MeToo se služio društvenim mrežama kao ključnim alatom za podizanje svesti i organizovanje, omogućavajući ženama, ali i muškarcima, da glasno progovore o svojim iskustvima i podrže jedni druge. Takođe, pokret je bio katalizator za kritiku kulture silovanja i pokretanje razgovora o seksualnom nasilju, raspodeli moći i pravdi, koja često izostaje za žrtve seksualnog nasilja, a i danas je ostao relevantan i snažan simbol borbe za prava žrtava seksualnog nasilja.

#Pinkstinks

Kampanju #Pinkstinks su pokrenule sestre Ema i Abi Mur 2008. godine s idejom da ukažu na to kako rodno specifični proizvodi za

19

<https://metoomvmt.org/get-to-know-us/history-inception/>.

decu, poput roze igračka šerpica namenjenih devojčicama i plavih igračka autića namenjenih dečacima, kroz marketing usmeren prema deci nameću štetne rodne stereotipe i ograničavaju ambicije devojčica.²⁰ Kroz upotrebu društvenih mreža i veb-sajtova, kampanja je stvorila onlajn zajednicu roditelja i aktivistkinja i aktivista, a tako je i pritisla velike kompanije, kao što su *Marks i Spenser* i *Džon Luis*, da uklone rodno specifične oznake s igračaka i odeće, omogućavajući deci da se razvijaju bez ograničenja koja nameću tradicionalne rodne uloge. Preko digitalnih platformi, kampanja #Pinkstinks je uspela da kreira globalni pokret protiv rodnih stereotipa, a 2012. godine kampanja je osvojila nagradu foruma *Mumsnet* za podsticanje samopouzdanja kod dece.

#aufschrei

Haštag #aufschrei je pokrenut 2013. godine u Nemačkoj kao odgovor na seksističke komentare političara Rajnera Briderlea upućene novinarki Lauri Himelrajh. Inspirisana tim događajem, feministkinja, spisateljica i aktivistkinja Ane Vizorek je osmislila haštag #aufschrei, koji je brzo postao viralan na Tviteru, izazvavši talas ličnih ispovesti o svakodnevnom seksizmu.²¹ Hiljade žena su podelile svoja iskustva sa seksizmom, mizoginijom, transfobijom, rasizmom i drugim oblicima diskriminacije. Kampanja je imala veliki uticaj na nemačku javnost i medije i 2013. godine osvojila je nagradu *Grimme Online* za specijalni doprinos podsticanju javne debate putem društvenih mreža. Nakon te kampanje, Ane Vizorek je napisala i knjigu „Weil ein #aufschrei nicht reicht“ („Zato što jedan #aufschrei nije dovoljan“), koja se bavi temama rodne ravnopravnosti, feminizma i svakodnevnog seksizma.

20 <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2011/dec/18/campaign-against-pink-toys-for-girls>.

21 <https://medium.com/civic-media-project/aufschrei-the-role-of-twitter-for-feminist-activism-and-as-platform-for-alternative-publics-4dbd87c6aba6>.

#OneBillionRising

Kampanja *#OneBillionRising* pokrenuta je 2012. godine, a njen digitalni aspekt bio je ključan za globalnu vidljivost i uspeh.²² Kampanju je pokrenula Iv Enslar, autorka poznata po delu „Vaginini monolozi“, kao deo svog pokreta *V-Day*. Inspirisana zastrašujućom statistikom Ujedinjenih nacija, koja pokazuje da će jedna od tri žene tokom svog života biti silovana ili pretučena, što je oko milijardu žena širom sveta, *#OneBillionRising* poziva na umetničke performanse, marševe i okupljanja protiv nasilja nad ženama. Ova kampanja koristi haštag *#OneBillionRising* na društvenim mrežama kako bi se podigla svest o nasilju prema ženama i uputio poziv na masovnu globalnu akciju. Prvo zajedničko okupljanje u okviru kampanje je održano 14. februara 2013. godine, a digitalne platforme poput Fejsbuka, Tvitera i Instagrama omogućile su prisutnima da dele priče, fotografije i video-snimke performansa i marševa iz svojih lokalnih zajednica. Preko haštaga *#OneBillionRising* kampanja je dopirala do ljudi širom sveta, uključujući i Balkan, s ciljem da osnaži žene i pruži im sigurnost, slobodu i pravdu. Koristeći digitalne alate, kampanja *#OneBillionRising* je postala jedna od najvećih globalnih kampanja feminističkih pokreta, koja svake godine postavlja različite teme, ali uvek zadržava fokus na ženskim pravima i borbi protiv nasilja i diskriminacije.

#ShoutYourAbortion

Pokret *#ShoutYourAbortion* nastao je 2015. godine u kontekstu sve većeg pritiska na reproduktivna prava žena u Sjedinjenim Američkim Državama, posebno kada je reč o pristupu bezbednom i legalnom abortusu.²³ U to vreme mnoge države u SAD usvajale

²² <https://www.onebillionrising.org/>.

²³ <https://medium.com/civic-media-project/aufschrei-the-role-of-twitter-for-feminist-activism-and-as-platform-for-alternative-publics-4dbd87c6aba6>

su restriktivne zakone koji su otežavali pristup abortusima, dok je federalno finansiranje organizacija kao što je *Planned Parenthood* bilo pod stalnim napadima. Ove politike su dovele do smanjenja dostupnosti medicinskih usluga u oblasti reproduktivnog zdravlja, posebno za žene iz marginalizovanih zajednica. Amelija Bonou i Lindi Vest, revoltirane napadima na reproduktivna prava žena, pokrenule su haštag *#ShoutYourAbortion* kako bi stvorile prostor u kome žene mogu otvoreno, bez srama i stigme govoriti o iskustvima prilikom abortusa. Žene su delile svoje priče na društvenim mrežama, podižući svest o važnosti prava na izbor i pružajući otpor sve glasnijoj antirodnoj retorici, koja kriminalizuje abortus. Pokret je postao ključan u borbi za reproduktivna prava. *#ShoutYourAbortion* ne samo da je osnažio žene da govore o svojim iskustvima već je i skrenuo pažnju na to kako se političke odluke o abortusu direktno odražavaju na živote žena i podstakao širu javnu debatu o pravu na izbor u Americi.

Escape the Corset

Azijski feministički pokret „Korset“, poznat u Južnoj Koreji kao *Escape the Corset*, započeo je 2018. godine kao odgovor na društvene pritiske kojima su žene izložene u vezi s izgledom i standardima lepote.²⁴ Pokret je započeo onlajn, gde su žene počele da odbacuju šminku, šišaju kosu na kratko i uništavaju kozmetičke proizvode, sve to beležeći na društvenim mrežama. Ključna figura pokreta je Jutjub zvezda Lina Bae, koja je nakon prelaska s objavljivanja tutorijala za šminkanje na promovisanje prirodnog izgleda bez šminke naišla na veliki broj negativnih komentara i pretnji smrću. Uprkos izazovima, pokret je rastao i postao deo šireg feminističkog pokreta u Južnoj Koreji, uključujući i oflajn aktivnosti, kao što su protesti protiv izuzetno krutih rodni uloga u toj zemlji.

V **D**IGITALNI FEMINISTIČKI AKTIVIZAM U SRBIJI I U CRNOJ GORI

Z ašto i kako istražujemo feministički digitalni aktivizam?

Mislim da mi društvene mreže daju snagu da budem smelija, da komuniciram i povežem se s mnogo ljudi i da budem prisutnija nego što sam to van mreže. Naime, ne možemo svakodnevno organizovati proteste ili akcije na ulicama i trgovima zbog logističkih i organizacionih ograničenja. Međutim, možemo svakodnevno objavljivati sadržaje koji nam znače i na taj način podizati svest o važnim temama. Redovnim objavama možemo kontinuirano uticati na mišljenja ljudi i time doprinosti promenama u društvu jer svaki mali korak može dovesti do značajnog pomaka.

Dejana Stošić Dexi - „Mala Vranjanka“

Imajući u vidu sve što smo dosad navele, postaje jasno da su digitalne tehnologije, a posebno internet i društvene mreže, postale važan alat u borbi za ljudska prava, pogotovo kada je reč o pravu na život bez nasilja ili o pravu na telesnu autonomiju. Nažalost, feministički aktivizam i borba za rodnu ravnopravnost često bivaju zanemarivani pod izgovorom da je reč o ne tako važnim „ženskim pitanjima“ iako su, kao što smo imale priliku da vidimo, digitalna borba i digitalno organizovanje, uz razmenu informacija i pravljenje strategija delovanja, mnogim devojkama i ženama širom sveta jedini način da se bore za svoja ljudska prava.

Zbog toga je osnovna svrha ovog istraživanja da se skrene pažnja na različite oblike digitalnog aktivizma, to jest na digitalne aktivistkinje u Srbiji i Crnoj Gori, i da pruži odgovor na pitanje **kako žene i devojke u te dve zemlje koriste digitalne platforme za feministički aktivizam i s kojim se izazovima suočavaju u postizanju svojih ciljeva.**

Prvo, želimo da razumemo **kako žene i devojke koriste internet i društvene mreže kao što su Instagram, Fejsbuk, Tiktok i Iks (Twitter) da bi se borile za prava žena.** Interesuje nas na koji način koriste te platforme da bi širile svoje poruke i pokrenule promene u društvu i koji su doprinosi njihovog rada.

Drugo, istražujemo **koje su strategije, planovi i taktike najefikasniji za ovaj tip aktivizma na internetu.** Na primer, želimo da saznamo kako različite objave, kampanje ili razgovori na mrežama pomažu da se pridobije podrška drugih ljudi.

Takođe, važno nam je da saznamo **s kakvim se izazovima suočavaju žene u svom digitalnom aktivističkom radu.** To uključuje probleme kao što su nasilje na internetu, zlobni i preteći komentari, cenzura, kao i kako generacijske razlike utiču na to koliko su njihovi sadržaji razumljivi i prihvaćeni.

Na kraju, želimo da razmislimo **o budućnosti digitalnog aktivizma u te dve zemlje,** uključujući i međusobnu regionalnu saradnju. Zapićemo se šta se može unaprediti na internetu kako bi aktivizam bio efikasniji i kako tehnologije i platforme mogu uticati na njega u budućnosti.

U istraživanju digitalnog feminističkog aktivizma u Srbiji i Crnoj Gori korišćen je kvalitativni pristup, koji uključuje komparativnu analizu razgovora sa ženama i devojkama koje koriste društvene mreže i internet kako bi njihove ideje o osnaživanju žena, rodnoj ravnopravnosti, značaju feminizma, kao i posledicama rodno zasnovanog nasilja došle do što većeg broja ljudi. S njima su vođeni dubinski intervjui, u kojima su govorile o svojim iskustvima u digitalnom aktivizmu, kao i o motivacijama, izazovima i preprekama s kojima se suočavaju.

U istraživanju su učestvovalе aktivistkinje i influencerske iz Srbije i Crne Gore koje su u poslednjih nekoliko godina koristile svoje digitalne platforme, to jest naloge na društvenim mrežama da promovišu feminističke vrednosti, edukuju o feminističkim idejama i važnosti borbe protiv nasilja prema ženama, da se bore za prava žena i osnaže devojčice, devojke i žene.

U Srbiji sam razgovarala sa:

Danicom Đorđević,

koja vodi Instagram nalog „Feminizam je za svakoga“ i bavi se edukacijom o feminizmu i rodnoj ravnopravnosti, koristeći pop kulturu za razbijanje stereotipa;

Dejanom Stošić Dexi („Mala Vranjanka“),

koja je edukatorka i aktivistkinja s fokusom na rodno zasnovano nasilje i koja koristi više društvenih mreža (Instagram, Fejsbuk, Tiktok i Iks) za promociju ženskih prava i osnaživanje mladih žena;

Draganom Dukuljev („Daca Magic“),

koja se bavi temama kao što su ženska prava, feminizam i seksualna edukacija, koristeći Instagram i Tiktok za promociju ljubavi prema sebi i telesne pozitivnosti;

Milicom Crkvenjakov,

koja na digitalnom platformama, kao što su Instagram i Tiktok, vodi profil „Draga devojčice“, koji se fokusira na podršku devojkaama i LGBTIQ+ mladima.

U Crnoj Gori su svoja iskustva podelile:

Andrijana Vešović, poznatija kao Zombijana (Bones),

ilustratorka koja na mrežama Instagram i Fejsbuk deli svoje ilustracije, koje problematizuju različite situacije iz ženskih života;

Jelena Grujić,

koja stoji iza Instagram naloga „Majka sa Balkana“ kako bi ukazala na različite probleme s kojima se žene susreću u porodičnim kontekstima, uključujući i nasilje;

Nikolina Nina Pavićević,

koja je pokrenula nalog „Misli kritički“, sa željom da piše i istražuje o dominantnim društvenim pitanjima i da umrežuje žene na Balkanu.

Kako izgleda digitalni feministički aktivizam u Srbiji i u Crnoj Gori?

Kao pripadnice generacije Z od početka razumemo značaj društvenih mreža. Povezale smo feminizam i svoju želju za nekom promenom ka ravnopravnijem društvu s alatima koje nam društvene mreže pružaju. Želele smo da o feminizmu pričamo na malo drugačiji način i sadržaj koji nam je falio, zapravo smo počele same da kreiramo.

Danica Đorđević – „Feminizam je za svakoga“

Analiza feminističkog aktivizma na društvenim mrežama u Srbiji i Crnoj Gori otkriva niz ključnih tema koje se redovno pojavljuju u kampanjama i diskusijama. Aktivistkinje iz Srbije s kojima sam razgovarala – Dragana Dukuljev („Daca Magic“), Milica Crkvenjakov („Draga devojčice“), Danica Đorđević („Feminizam je za svakoga“) i Dejana Stošić Dexi („Mala Vranjanka“) – posvećene su promovisanju rodne ravnopravnosti i seksualne edukacije, osnaživanju žena i pružanju podrške LGBTQ+ zajednici. U Crnoj Gori, Andrijana Vešović Zombijana, Jelena Grujić („Majka sa Balkana“) i Nikolina Nina Pavićević („Misli kritički“) bave se sličnim temama, ali koriste različit pristup, te ovim temama pristupaju kroz prizmu humora.

Njihov rad se ne ograničava na podizanje nivoa svesti, već ide korak dalje jer one takođe stvaraju sadržaj koji ima za cilj da izazove društvene promene i da inspiriše pojedinke, ali i pojedince, na lično osnaživanje i aktivizam. Kroz platforme poput Instagrama, Jutjuba,

Tiktoka, Fejsbuka i Iksa (Tvitera) one koriste svoje glasove kako bi doprle do što većeg broja ljudi, posebno mladih, i podstakle ih na razmišljanje o važnim društvenim feminističkim pitanjima, koja se gotovo nikada ne postavljaju u javnosti.

Jedna od krovnih tema koja se redovno pojavljuje u radu ovih aktivistkinja, jeste osnaživanje žena. Dragana Dukuljev, poznatija kao Daca Magic, kroz svoju inicijativu *Magical Self-Love Club* koristi digitalne platforme da bi podstakla žene na prihvatanje sopstvenog tela i prevazilaženje društvenih normi lepote. Kroz *Magical Self-Love Club*, Dragana navodi da je osnažila mnoge žene da javno govore o svojim borbama i dostignućima u prevazilaženju telesnih nesigurnosti, što je doprinelo stvaranju zajednice podrške i solidarnosti.

Sličan cilj, ali drugačiji pristup, ima Andrijana Vešović Zombijana, koja kroz ilustrovanje svakodnevnih situacija ohrabruje devojkice i žene da se prepoznaju i porazmisle kako mogu da promene način razmišljanja i ponašanja, što posebno ističe: „Ja sam ilustratorica i prije svega ilustrujem scene iz svakodnevnog života. Ono što mnoge feministkinje nazivaju ‘mikrofeminizmom’... Velike promjene dešavaju se iz malih i svakodnevnih krugova.“

U Zombijaninim ilustracijama humor često igra glavnu ulogu, a na malo različitu formu humora se oslanja i Jelena Grujić, „Majka sa Balkana“, koja koristi sarkazam kako bi podstakla refleksiju u tradicionalnom balkanskom kontekstu kroz kratku video-formu, skečeve i, kako sama kaže, „sadržaj koji plasiram, takav je da osnažuje, poručuje, osvješćuje, šamara“.

Sličnu ideju, ali različite metode, imaju i Danica Đorđević, koja, s drugaricama, stoji iza profila „Feminizam je za svakoga“, i Nikolina Nina Pavićević, koja vodi profil „Misli kritički“. Dok Dragana akcentat stavlja na individualno osnaživanje kroz ljubav prema sebi, Zombijana na mikrofeminizam, to jest male, „sitne“ svakodnevne prakse, a Jelena na introspekciju kroz sarkazam, Danica i Nina koriste Instagram kako bi dekonstruisale rodne stereotipe i objavljivale edukativne sadržaje o feminizmu i ženskim pravima. Daničin rad se širi i na promociju muških saveznika u feminističkoj borbi, čime se dodatno

osnažuje zajednička borba za rodnu ravnopravnost, dok se Nina više fokusira na osnaživanje i motivisanje devojaka i žena da prepoznaju i odbace internalizovanu mizoginiju.

Milica Crkvenjakov, sa svojim profilom „Draga devojčice“, usmerava svoj aktivizam na podršku mladima. Putem svojih objava ona pomaže mladima da se suoče s izazovima odrastanja pružajući im neophodnu podršku i informacije. Njena inicijativa na Tiktoku koja je pozvala i podstakla mlade da dele priče o ženama iz prošlosti koje su ih inspirisale, predstavlja inovativan način edukacije i osnaživanja mladih devojaka na ovim prostorima. Za razliku od Dragane, Danice, Nine i Andrijane, koje se fokusiraju na širu populaciju žena i pojedine muškarce, Milica se specifično bavi potrebama mladih i nudi im prostor gde mogu da se osećaju shvaćeno, prihvaćeno i podržano. Pored mladih, njena ciljna grupa obuhvata i žene i LGBTQ+ zajednicu. „Muškarci se uglavnom ne oglašavaju na moj sadržaj, a kada se oglašavaju, to skoro nikada nije pozitivno, uz izuzetak kvir zajednice“, naglašava ona.

Za Jelenu je specifično to da svoj sadržaj oblikuje na osnovu ličnog iskustva, te su i njene pratiteljke specifične kada je reč o uzrastu – nju mahom prate druge majke s Balkana. Ona dodatno naglašava da veruje da mlađe generacije preskaču njen sadržaj jer je uverena da misle „da je samo još jedna dosadna žena koja nešto govori“. Nina, koja stoji iza profila „Misli kritički“, takođe se bavi osnaživanjem mladih, ali pre svega žena i, poput Jelene, otvara prostor za diskusije o temama koje su često tabu na Balkanu. U Nininom slučaju to su osvetnička pornografija, akušersko nasilje i generacijske traume. Kao što je već spomenuto, Nina se ne fokusira isključivo na individualne introspekcije, ona je takođe bila jedna od pokretačica javne inicijative podizanja svesti o bitnosti zakonske kriminalizacije tzv. osvetničke pornografije u Crnoj Gori, to jest deljenja intimnog sadržaja bez saglasnosti, a njena platforma je postala siguran prostor za žene koje dele svoja iskustva i traume, ne samo o toj temi već i o akušerskom nasilju.

Dejana Stošić Dexi („Mala Vranjanka“) bavi se temom rodno zasnovanog nasilja, ali na način koji spaja elemente digitalnog aktivizma, edukacije i ličnih ispovesti. Njen digitalni aktivizam, naročito kroz

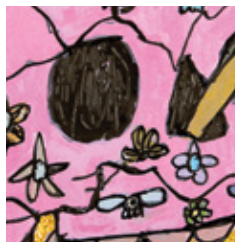
kampanju *#NisamPrijavila*²⁵, pružio je ženama siguran prostor da podele svoja iskustva s rodno zasnovanim nasiljem, dok je u isto vreme ukazao na sistemske probleme koji onemogućavaju ženama da prijave nasilje. Dejanin pristup je direktan i fokusiran na goruće društvene probleme i koristi digitalne platforme kao alat promene, ne samo svesti već i institucionalnih odgovora na nasilje prema ženama. Dejana takođe naglašava i važnost kulture dijaloga za rešavanje tih problema: „Mislim da je važno da pričamo i da iznosimo stavove javno, ali i da vratimo kulturu dijaloga. Previše smo polarizovano društvo i to ne može izaći na dobro.“

Dok se Dejana u Srbiji fokusira na direktno isticanje gorućih društvenih problema i koristi digitalne platforme kako bi podstakla promenu na institucionalnom nivou, Andrijana Vešović, poznata kao Zombijana, koristi jednostavne, svakodnevne ilustracije kako bi svojim pratiocima predstavila feminističke vrednosti na suptilan, ali upečatljiv način. Zombijana se u svom radu oslanja na koncept mikrofeminizma – malih, svakodnevnih promena koje mogu inspirisati žene da zauzmu drugačiji stav u svojoj okolini, bilo da se radi o tome „da ohrabre drugaricu ili odgovore mizoginom konobaru“. Zombijana veruje da upravo te male promene vode ka dubljim društvenim promenama i kroz svoje radove često prikazuje izazove s kojima se žene suočavaju u svakodnevnim situacijama, stvarajući prostor za identifikaciju i podršku u digitalnom svetu.

Kada se sagleda celokupan rad ovih aktivistkinja, jasno je da, iako svaka koristi različite pristupe i metode, sve one dele zajednički cilj – osnaživanje žena i borbu za rodnu ravnopravnost. Bilo da se radi o individualnom osnaživanju i mikrofeminizmu, edukaciji o feminističkim vrednostima, podršci mladima ili mamama ili borbi protiv

25 Kampanju *#NisamPrijavila* na društvenoj mreži Iks (Twitter) Dejana Stošić Dexi je pokrenula u decembru 2021. godine kao odgovor na višegodišnje institucionalno zane-marivanje prijave nasilja nad ženama. Kampanja je pružila platformu ženama i devojkama da podele svoja iskustva s nasiljem koje nisu prijavile iz različitih razloga, kao što su strah od nasilnika, nepoverenje u institucije ili bojazan od osude okoline. U roku od nekoliko dana, na desetine hiljada žena širom regiona je otvorilo dušu i podelilo svoje priče koristeći ovaj haštag, što je izazvalo veliki odjek u javnosti i skrenulo pažnju na problem nasilja nad ženama i nedostatak adekvatne institucionalne reakcije.

rodno zasnovanog nasilja, svaka od njih doprinosi zajedničkom cilju stvaranja pravednijeg društva u kome će se ljudska prava žena poštovati. Njihov digitalni aktivizam, iako različit, čini celinu u kojoj se različiti pristupi nadopunjuju i zajedno menjaju društvo.

Digitalne feminističke kampanje

Nažalost, haštag #NisamPrijavila nije doveo do sistematskih promena u smislu da su institucije htele da reaguju, da urade nešto, da se zapitaju šta to rade pogrešno, pa žene ne prijavljuju nasilje. Ali ono što je haštag uspeo da uradi, jeste da je dao glas mnogim ženama, od kojih su neke decenijama ćutale, da je pomogao ženama da prepoznaju šta je sve nasilje i, možda najbitnije od svega, ljudima je pružio priliku da shvate da žena koja je žrtva nasilja nije tamo neka žena koju ne znaju, već da je to skoro svaka druga žena u Srbiji i da su te žene svuda oko njih.

Dejana Stošić Dexi - „Mala Vranjanka“

Kampanje koje su sprovele ove aktivistkinje, imale su značajan uticaj na društvenu svest i podizanje važnih tema na širu javnu scenu. Milica Crkvenjakov je preko svog profila „Draga devojčice“ na Tiktoku pokrenula inicijativu u formi kampanje za podizanje svesti ženskog doprinosa društvu, u kojoj su mlade devojke pravile video-snimke o važnim ženama iz prošlosti, čime je osvetlila često zapostavljene žene i ukazala na sistemsko zanemarivanje ženskog doprinosa. Ta kampanja ne samo da je edukovala mlade o istorijskim ličnostima već je i podstakla kreativnost i aktivno učešće osoba koje prate Milicu na mrežama u širenju feminističkih vrednosti.

S druge strane, Nikolina Nina Pavićević preko profila „Misli kritički“ vodi kampanje koje često spajaju edukaciju i humor, čime na prijemčiv način približava feminističke teme širokoj publici, koja ne mora imati nikakvo feminističko predznanje. Jedan od upečatljivih primera dobre feminističke kampanje koja kroz humor podiže svest o još jednom aspektu ženskih života, jeste isprobavanje simulatora menstrualnih bolova na muškarcima, prvo u saradnji s Ninom Skočak,²⁶ a potom i samostalno. Video-sadržaj koji je nastao prilikom isprobavanja stimulatora menstrualnih bolova na muškarcima u saradnji s drugom influencerkom je, kroz duhovit prikaz, povezo dva publike sličnih interesa i ukazao na važnost teme menstruacije i ženskog reproduktivnog zdravlja, istovremeno edukujući o tome da menstruacije mogu biti i izuzetno bolne. Kako sama kaže: „Isprobavanje menstrualnih simulatora je baš lijepo prošlo... Na duhovit i pitak način se obrađuje tema menstruacije, a važno mi je da ima i tu edukativnu notu.“ Ovaj pristup je omogućio Nini da otvori razgovor o ženskom zdravlju na pitak i pristupačan način, uz direktno povezivanje s muškom publikom i na licu mesta, ali i preko mreža, sa ženama koje imaju bolne menstruacije.

Pored kampanje o menstrualnim bolovima, Nina je pokrenula još jednu veoma važnu kampanju, kampanju protiv vrlo rasprostranjenog oblika rodno zasnovanog nasilja, a to je deljenje intimnog sadržaja bez saglasnosti, koje se često pogrešno naziva „osvetnička pornografija“. Zahvaljujući Nininoj kampanji i neumornoj zakonodavnoj aktivnosti nevladinih organizacija Centar za ženska prava i “Prima, ova tema je postala deo javne sfere, a društvena svest o štetnosti tog vida nasilja nad ženama dodatno je podignuta kroz kriminalizaciju zloupotrebe tuđeg snimka, fotografije, portreta, audio-zapisa ili spisa sa seksualno eksplicitnim sadržajem. Taj trenutak bio je, kako Nina opisuje,

26 Nina Skočak je hrvatska politikoliškinja, političarka i influencerka poznata po svom angažmanu na društvenim mrežama, posebno na Tiktoku, gde je prati nekoliko stotina hiljada ljudi. Godine 2024. kandidovala se za Evropski parlament kao nezavisna kandidatkinja, predvođeci listu mladih iz Hrvatske, ali, nažalost, nije prošla izborni prag. Nina se zalagala za donošenje evropske strategije dostupnog stanovanja koja bi regulisala stambenu krizu, za zaštitu životne sredine kroz regulaciju najvećih zagađivača i industrije brze mode, kao i za strogu primenu evropske povelje o ženskim pravima zbog visokih stopa nasilja nad ženama u EU, što su teme, pored vintidž mode, o kojima je razgovarala i na društvenim mrežama.

„emotivan i važan“ jer je „prvi put osjetila neke konkretne promjene u društvu zbog onog što radim“.

Dejana Stošić Dexi („Mala Vranjanka“) pokrenula je kampanju o seksualnom nasilju nad ženama. Ona je kroz kampanju #NisamPrijavila omogućila ženama da javno podele svoja iskustva sa seksualnim nasiljem, čime je otvorila prostor za razgovor o jednoj od najvažnijih ali i najtežih tema u društvu. Ta kampanja postala je viralna i proširila se na ceo region, podižući nivo svesti o problemu neprijavlivanja nasilja i potrebi za promenom institucionalnog tretmana žrtava.

S druge strane, Danica Đorđević je, s koleginicama koje stoje iza Instagram profila „Feminizam je za svakoga“, pokrenula podkast „Putokaz“,²⁷ čiji je cilj bio osnaživanje studentkinja Romkinja putem upoznavanja šire publike s pet žena i devojaka koje svojim primerima ruše određene predrasude o obrazovanju Roma i Romkinja.

Kao najuspešnije kampanju koju je sprovela, Andrijana Vešović Zombijana navodi svoje prodajne izložbe: „Najvažnija kampanja za mene su moje izložbe, na kojima smo prikupljali novac za lokalne sigurne kuće i prikupili ukupno oko 10.000 eura.“

Digitalni aktivizam žena s kojima sam razgovarala, ne obuhvata samo kreiranje sadržaja već i direktnu interakciju s pratiteljicama, čime se podstiče otvoren dijalog i podiže svest o važnim društvenim pitanjima koja retko dođu na red u javnom diskursu. Kako bi to postigle, one koriste različite načine da dopru do svoje ciljane publike, prilagođavajući sadržaj specifičnostima svake platforme. U Srbiji, Dragana Dukuljev („Daca Magic“), na primer, koristi Tiktok za brze, dinamične video-zapise, na Instagramu piše detaljne postove i pokreće diskusije kroz ankete i pitanja, a Jutjub koristi za dugačke, detaljne video-sadržaje. Iste platforme koristi i Milica Crkvenjakov („Draga devojčice“), s tim da navodi da joj je Jutjub ranije bio glavna platforma za objavljivanje sadržaja, a sada se fokusira više na Instagram. Dejana Stošić Dexi („Mala Vranjanka“) oslanja se na lks (Tviter) za političke i „udarne“ objave, dok Instagram koristi za detaljnije edukativne sadržaje. U Crnoj

27 https://www.instagram.com/reel/C3z5B1pClme/?utm_source=ig_web_copy_link&igsh=MzRIODBiNWFIZA==.

Gori, Nina Pavićević („Misli kritički“) se, poput Dace Magic, fokusira na Tiktok, Instagram, Fejsbuk i Jutjub, Andrijana Vešović Zombijana za objavljivanje ilustracija koristi Instagram i Fejsbuk i Tiktok, a nešto slično čini i Jelena Grujić („Majka sa Balkana“), koja koristi satirične skečeve kao prostor za refleksiju kroz humor i objavljuje ih na Instagramu. Ovakvim prilagođavanjem tema različitim platformama i različitim publikama one uspevaju da prošire svoj doseg (*reach*) i osiguraju da njihove poruke dopru do što većeg broja ljudi, posebno do mladih žena koje se tek upoznaju s feminističkim idejama.

11 digitalnih feminističkih kampanja koje su promenile živote žena u Srbiji i Crnoj Gori

#Neželjena Ženska pijaca Sloboda rađanju
#Kampanja protiv menstrualnog siromaštva
Žena, od šnale do ženskih prava
Bitka za bebe Koliki je moj deo
Sve za jednu, jedna za sve!
Jedeš li ga s mirom?
Vala, Ljeposava

Iako tek danas javno govorimo o potencijalima koje ima digitalni aktivizam u domenu feminističkog delovanja i osnaživanja žena, digitalni feministički aktivizam u Srbiji i Crnoj Gori ima višedecenijsku istoriju, a ono što je sve to vreme karakteristično, jeste pokretanje, na ponekad veoma inovativne načine, pitanja koja su redovno bila zanemarivana i isključivana iz javnog diskursa kao nebitna „ženska pitanja“. U početku se digitalni feministički aktivizam fokusirao na pitanja majčinstva i reproduktivnih prava, a takođe je imao veliku ulogu u finansijskom osnaživanju žena koje dolaze iz ranjivih kategorija, poput poljoprivrednica, ili u osnaživanju žena iz ruralnih područja da potraže pomoć i podršku u slučajevima porodičnog nasilja. Pitanja koja su nekada bila u fokusu aktuelna su i danas, što svedoči ne samo o upornosti aktivistkinja koje stoje iza ovih kampanja, već i o generalnom društvenom nerazumevanju ideje da su i žene ljudi.

Bitka za bebe

Kampanja za ukidanje PDV-a na hranu za bebe u Srbiji, pokrenuta 2012. godine pod nazivom „Bitka za bebe“, bila je jedna od prvih inicijativa koja je koristila digitalne platforme i društvene mreže kako bi pokrenula podršku javnosti i izvršila pritisak na vlasti da promene nešto što se dotad smatralo „mamećim problemom“ zbog strogih rodnih uloga i tradicionalnog shvatanja roditeljstva kao isključivo majčinstva.²⁸ Kampanja se služila onlajn peticijama i deljenjem informativnog sadržaja na mrežama kako bi se naglasila važnost smanjenja troškova osnovnih potreština za bebe jer je nelogično da hrana za bebe bude oporezovana kao luksuz. Zahvaljujući toj kampanji, Vlada Srbije je 2017. godine ukinula PDV na hranu za bebe, ali ga je ubrzo vratila, te je u toku bitka da se ukine jednokratna refundacija od nekoliko hiljada dinara i vrati poreska stopa od 0% na hranu i opremu za bebe.²⁹

28 <https://www.youtube.com/watch?v=mi5EdACGI-M>.

29 <https://bebac.com/drzava-prevarila-roditelje-ukidanjem-pdv-a-na-bebi-opremu/>.

Sloboda rađanju

Još 2015. godine, Centar za mame³⁰ je sproveo istraživanje pod nazivom „Sloboda rađanju“,³¹ koje je otkrilo zabrinjavajuće podatke o iskustvima žena tokom porođaja u Srbiji, a nakon toga je krenuo u kampanju protiv akušerskog nasilja.³² Istraživanje je pokazalo da mnoge žene nisu imale kontrolu nad sopstvenim telom, nisu bile informisane o medicinskim procedurama i često su bile izložene neprijatnom i degradirajućem ponašanju medicinskog osoblja. Kampanja se nadovezala na inicijativu „Majka hrabrost“,³³ koja je 2012. godine pokrenula gorepomenutu borbu za ukidanje PDV-a na hranu za bebe u Srbiji, a utrla je put brojnim budućim kampanjama čiji je cilj bio da ukažu na problem akušerskog nasilja u narednim godinama.

#Neželjena

Centar za ženska prava³⁴ u Crnoj Gori pokrenuo je, u saradnji s agencijom McCann iz Srbije, kampanju #Neželjena³⁵ kako bi se borio protiv prakse selektivnog abortusa baziranog na polu deteta. Kroz tu kampanju Centar je ukazao na šire društvene aspekte problema tradicionalnih pritisaka na žene da rađaju sinove, što je dovelo do poremećenog odnosa između broja muške i ženske dece rođene u Crnoj Gori. Kampanja je uključila postavljanje spomen-ploče³⁶ posvećene neželjenim devojkicama i pokretanje peticije kojom se od Vlade Crne Gore zahtevalo da preduzme mere za zaštitu žena od patrijarhalnih pritisaka i zloupotrebe prenatalnih testova. Peticija je prikupila preko 6.000 potpisa i znatno podigla svest o

30 <https://centarzamame.rs/>.

31 <https://centarzamame.rs/blog/2015/03/01/sloboda-radanju-rezultati-o-iskustvima-ze-na-na-porodaju-u-srbiji/>.

32 https://www.Fejsbuk.com/photo.php?fbid=767540505397442&set=pb.100064244997050.-2207520000&type=3&locale=fa_IR.

33 <https://www.Fejsbuk.com/GIMAJKAHRABROST>.

34 <https://womensrightscenter.org/>.

35 <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/55789/ko-je-nezeljena>.

36 <https://womensrightscenter.org/otkrivena-ploc%2%8da-djevojc%2%8dicama-ko-je-nijesu-dobile-priliku-da-budu-rodene/>.

<https://womensrightscenter.org/peticija-za-rjes-avanje-problema-prenatalnog-odabira-pola-u-crnoj-gori/>.

tome koliko ozbiljne posledice selektivni abortusi imaju na demografsku sliku cele države.

Kampanja protiv menstrualnog siromaštva

Aktivistkinje okupljene oko *Gender Knowledge Hub*-a u Srbiji pokrenule su 2020. kampanju protiv menstrualnog siromaštva.³⁷ Cilj kampanje bio je smanjenje PDV-a na higijenske proizvode potrebne tokom menstruacije s trenutnih 20% na 5%. Aktivistkinje su ukazale na problem rodnog slepila u javnim politikama i istakle kako osnovne potrebe žena, poput uložaka i tampona, često bivaju zanemarene ili tretirane kao luksuz. Pored smanjenja poreza, kampanja je takođe imala za cilj da skine tabu s teme menstruacije i poboljša dostupnost higijenskih proizvoda za žene iz socijalno ugroženih grupa.

Vala, Ljeposava

„Vala, Ljeposava“,³⁸ feministička platforma u Crnoj Gori, 2020. godine je pokrenula kampanju³⁹ koja osvetljava nasilje koje žene doživljavaju tokom ginekoloških pregleda i porođaja. Kampanja je uključivala svedočenja žena, koje su anonimno podelile svoja iskustva, opisujući verbalne uvrede, nepotrebne medicinske postupke bez objašnjenja zašto su potrebni i šta sve obuhvataju, kao i rutinske zahvate koji su rađeni na ženama bez njihove saglasnosti. Te priče su otvorile važnu temu o tome kako se žene tretiraju u zdravstvenom sistemu. Ministarstvo zdravlja je odgovorilo na pritisak i pozvalo žene da podnesu pritužbe, ali aktivistkinje su istakle da su reakcije institucija više usmerene na „upravljanje krizom“ nego na rešavanje problema. Kampanja je imala za cilj ne samo da skrene pažnju na nepravedan tretman žena već i da podstakne sistemske promene u zdravstvenom sektoru.

37 <https://branasdivineworld.com/aktivizam/menstrualno-siromastvo-u-srbiji-intervju-sa-gender-knowledge-hub-aktivistkinjama/>.

38 <https://ljeposava.me/onama>.

39 <https://www.masina.rs/vala-ljeposava-de-god-se-odluke-donose-cuvaj-i-nama-stolicu/>.

Ženska pijaca

Žensko udruženje Kolubarskog okruga ŽUKO⁴⁰ 2020. godine je u Srbiji pokrenulo inicijativu „Ženska pijaca“,⁴¹ koja je nastala kao odgovor na izazove s kojima su se poljoprivrednice iz ruralnih područja suočile tokom vanrednog stanja zbog kovida 19, kada su pijace bile zatvorene i kretanje ograničeno. „Ženska pijaca“⁴² omogućila je poljoprivrednicama ne samo da ostvare prihod već i da postanu vidljivije na tržištu, čime su u znatnoj meri poboljšale svoje ekonomske mogućnosti i osnažile se upravo kroz upotrebu modernih tehnologija. Ovo je posebno važno jer mnoge od njih ni pre ni nakon pandemije nisu imale priliku da prodaju svoje proizvode na tradicionalnim pijacama zbog nedostatka vremena ili organizacije prevoza.

Koliki je moj deo

Nakon „Ženske pijace“ ŽUKO je 2021. godine pokrenulo kampanju „Koliki je moj deo“,⁴³ ukazujući na rodnu neravnopravnost u nasleđivanju. Kampanja je pokrenuta jer se mnoge žene u Srbiji odriču svojih zakonskih prava na nasleđstvo u korist muških članova porodice. Kroz tu kampanju ŽUKO je želelo da osnaži žene da se bore za svoja prava i da promeni društvene norme koje favorizuju muškarce kada je u pitanju nasleđivanje, imajući u vidu da se skoro 45% žena odriče nasleđstva u korist muških članova porodice, a samo 25% ima vlasništvo nad nepokretnom imovinom. Kampanja je takođe istakla potrebu za promenom zakona i veću pravnu zaštitu za žene u procesu nasleđivanja.

40 <https://zuko.org.rs/>.

41 <https://agrosmart.net/2021/04/17/kako-su-zene-iz-kolubarskog-okruga-osvojile-tr-ziste-i-pobedile-pandemiju/>.

42 <https://zenskapijaca.rs/>.

43 <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/gotovo-svaka-druga-zena-u-srbiji-se-odrice-nasledstva-u-korist-muskog-clana-porodice-zasto-je-vazna-kampanja-koliki-je-moj-deo/>.

Sve za jednu, jedna za sve!

Digitalni osmomartovski marš pod nazivom „Sve za jednu, jedna za sve!“⁴⁴ organizovao je Centar za ženska prava iz Podgorice tokom 2021. godine, u okviru obeležavanja Međunarodnog dana žena. Zbog pandemije kovida 19 tradicionalni marš nije mogao da se održi, pa je akcija preseljena u digitalni prostor, tj. na društvene mreže. Kampanja, čija je autorka likovna umetnica Tanja Markuš, trajala je od 1. do 11. marta 2021. godine i obuhvatila je 11 vizuala⁴⁵ s porukama koje su svaki dan bile fokusirane na različite teme, od rodne nejednakosti preko feminizacije siromaštva pa sve do orodnjenog govora mržnje. Vizuale su pratili komentari i poruke solidarnosti koje su žene delile na platformama poput Fejsbuka i Instagrama koristeći haštag #SveZaJednuJednaZaSve.

Mame su zakon

Trenutno jedna od najaktivnijih inicijativa na internetu, inicijativa „Mame su zakon“⁴⁶ koristi društvene mreže kao glavni alat za mobilizaciju i podizanje nivoa svesti o pravima majki u Srbiji, posebno preduzetnica, koje se suočavaju s nejednakim tretmanom u odnosu na zaposlene žene. Kroz kampanju #IPreduzetniceSuMame, pokrenutu 2021. godine inicijativa je uspela da prikupi preko 55.000 potpisa putem onlajn peticije, čemu je doprinela intenzivna prisutnost na mrežama poput Fejsbuka, Instagrama i Iksa (Tvitera). Kao deo svojih aktivnosti inicijativa „Mame su zakon“ je, u saradnji s Digitalnom zajednicom, osmislila konkretne predloge zakona, koje su predstavljene Vladi Srbije. Iako su postignuti određeni pomaci, te je omogućeno porodiljsko odsustvo za partnere preduzetnica, borba za pravo na porodiljsko odsustvo svih žena, a posebno onih koje su angažovane na nesigurnim poslovima, i dalje traje.

44 <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/516647/czp-umjesto-osmomartovskog-organizujemo-digitalni-mars-na-drustvenim-mrezama>.

45 <https://www.cdm.me/drustvo/osmomartovski-digitalni-mars-pod-sloganom-sve-za-jednu-jedna-za-sve/>

46 <https://www.mamesuzakon.org/>.

Jedeš li ga s mirom?

Kampanja „Jedeš li ga s mirom?“⁴⁷ pokrenuta je 2022. godine u Crnoj Gori kao deo šire inicijative za borbu protiv nasilja nad ženama, uz podršku Evropske unije, Saveta Evrope, Vrhovnog suda Crne Gore i Ministarstva pravde Crne Gore. Ova kampanja se posebno izdvaja jer je uključivala saradnju s pekarama širom države koje su hleb pakovale u papir s natpisom „Jedeš li ga s mirom?“, ukazujući na zabrinjavajuću statistiku da 42% žena u Crnoj Gori trpi nasilje dok jede obrok. Papiri u kojima je bio hleb, sadržali su i informacije o besplatnoj pravnoj pomoći za žrtve nasilja, kao i kontakte za prijavu slučajeva nasilja, uz poruku da je važno ispričati priče do kraja. Takav pristup, poznat i kao shockvertising, bio je uspešan u skretanju pažnje na problem porodičnog nasilja širom regiona, a posebno u ruralnim sredinama, gde je pristup informacijama kome se žene mogu obratiti za pomoć i podršku, ograničen.⁴⁸

Žena, od šnale do ženskih prava

Jedna od finansijski najuspešnijih kampanja pojedinke već je spomenuta. Crnogorska ilustratorka Andrijana Vešović, poznata kao Zombijana Bones, organizovala je aukciju svojih ilustracija pod nazivom „Žena, od šnale do ženskih prava“ kako bi prikupila sredstva za ženske sigurne kuće i organizacije koje pomažu ženama. Njene ilustracije su se mogle videti u gradovima širom regiona, uključujući Novi Sad, Sarajevo, Beograd, Banjaluku, Podgoricu i Zagreb. Sav prihod od prodaje umetničkih dela bio je namenjen organizacijama koje podržavaju mentalno zdravlje i bezbednost žena, a prikupljeno je oko 10.000 evra. U svojim ilustracijama Zombijana koristi humor i društvenu kritiku da bi skrenula pažnju na patrijarhalne pritiske koje žene trpe na Balkanu, a kroz kampanju je dodatno proširila svoj uticaj izvan digitalnog sveta nudeći publici mogućnost da doprinese inicijativama za prava žena kupovinom njenih radova.⁴⁹

47 <https://www.portalanalitika.me/clanak/podgorica-jedes-li-ga-s-mirom-kampanja-za-besplatnu-pravnu-pomoc-zenama-zrtvama-nasilja-stigla-i-do-pekare>.

48 <https://noizz.rs/lifestyle/ceo-region-prica-o-jednoj-crnogorskoj-pekari/pvtfj1j>.

Strategije i taktike digitalnih feministkinja

Mislim da je engagement u ovom slučaju važniji od reach-a. Za mene je „uspešna objava ili kampanja“ ona na koju su ljudi najviše reagovali, koju su delili, o kojoj su diskutovali, pa i koju su hejtovali na kraju. To znači da smo uzdrmale neki digitalni prostor i razbile bubble istomišljenica i istomišljenika.

Danica Đorđević - „Feminizam je za svakoga“

Analiza strategija i taktika koje koriste digitalne aktivistkinje na društvenim mrežama u Srbiji i Crnoj Gori otkriva širok spektar pristupa i metoda koje se primenjuju kako bi se podigla svest, mobilisala podrška i pokrenula društvena promena. Aktivistkinje s kojima sam razgovarala, koriste društvene mreže na vrlo kreativne načine kako bi dosegle do svoje publike i prenele svoje poruke. Njihove strategije obuhvataju sve, od korišćenja haštagova i onlajn kampanja do personalizovanih pristupa u komunikaciji s pratiocima, ali ono što je svima zajedničko, jeste da „budu dosledne sebi i da ostanu autentične“, što Milica Crkvenjakov posebno naglašava.

Jedna od najčešće korišćenih strategija je upotreba haštagova kao sredstva za podizanje nivoa svesti i pokretanje digitalnih kampanja. Na primer, Dejana Stošić Dexi („Mala Vranjanka“) uz pomoć haštaga je pokrenula kampanju #NisamPrijavila. Taj haštag je brzo postao viralan, omogućivši desetinama hiljada žena da podele svoje priče i podignu svest o problemima koji vode do neprijavlivanja nasilja.

Samo u prva tri dana više od 21.000 žena je podelilo svoje iskustvo s nasiljem i razloge zbog kojih ga nije prijavilo. Ovakav pristup ne samo da je omogućio ženama da progovore o svojim iskustvima već je i stvorio osećaj zajedništva i podrške jer ih je osnažio da progovore o ozbiljnim traumatičnim iskustvima. Slično tome, Dragana Dukuljev („Daca Magic“) koristi haštagove kao što je #MagicalSelfLoveClub kako bi promovisala svoju inicijativu i ljubav prema sebi i podstakla svoje pratiteljke i pratioce da prihvate svoje telo i sebe same. Korišćenje haštagova omogućava aktivistkinjama da centralizuju diskusiju oko određenih tema i angažuju širu publiku, a publici, onoj koja ne prati njihove naloge na mrežama, ali je određene teme zanimaju, omogućava da ih pronađe, zaprati i upozna se s feminističkom analizom tih tema.

Organizovanje onlajn protesta i digitalnih akcija takođe je važan deo strategije ovih aktivistkinja. Iako fizički protesti mogu biti ograničeni logističkim i organizacionim izazovima, digitalne platforme kroz virtualne proteste omogućavaju da se glasovi čuju bez obzira na fizičku prisutnost. Milica Crkvenjakov, na primer, koristi Tiktok za pokretanje diskusija i pozivanje mladih devojaka na aktivno učešće u temama koje se tiču ženskih prava i istorije. Na taj način digitalne akcije pružaju prostor za okupljanje i mobilizaciju ljudi oko zajedničkih ciljeva, bez obzira na to gde se nalaze. Takav pristup omogućava aktivistkinjama da putem virtualnih protesta prevaziđu geografske barijere i da dođu do devojaka i žena koje možda ne bi imale priliku da učestvuju u tradicionalnim, tj. fizičkim oblicima protesta. Upravo je ta decentralizacija nešto što Nikolina Nina Pavićević („Misli kritički“) posebno naglašava kao najveću prednost digitalnog aktivizma: „(Mreže) decentralizuju, daju mogućnost da se dosegne do žena koje su bilo gdje, daju mogućnost da se oformi zajednica.“

Deljenje ličnih priča i iskustava je još jedna ključna taktika koju ove aktivistkinje koriste kako bi se povezale sa svojom publikom. Personalizovani pristup omogućava da se ozbiljne i kompleksne društvene teme približe kroz ljudske priče i realna životna iskustva, čineći ih dostupnijim i razumljivijim široj javnosti. Angažovanje u razgovoru sa širom publikom i odgovaranje na komentare i pitanja

pratiteljki i pratilaca pokazalo se kao efikasno u održavanju aktivne i podržavajuće zajednice na društvenim mrežama i to primenjuju sve digitalne heroine s kojima sam razgovarala.

Ipak, posebno se ističe Dejana Stošić Dexi („Mala Vranjanka“), koja, na primer, koristi lks (Tviter) i Instagram kako bi inicirala političke i društvene diskusije, prilagođavajući svoj ton i pristup različitim platformama. Ona često odgovara na komentare i uključuje se u diskusije s osobama koje je prate, čak i kada se suočava s negativnim reakcijama.

Nešto slično čini i Nikolina Nina Pavićević, koja takođe aktivno odgovara na komentare i pitanja svojih pratilaca i pratiteljki na Instagramu, podstičući otvoren razgovor o kompleksnim i traumatičnim temama kao što su osvetnička pornografija ili akušersko nasilje. Takva transparentnost i spremnost da se vodi otvoren dijalog, pomaže u izgradnji poverenja i stvaranju prostora gde se mogu voditi konstruktivne rasprave o važnim temama, ma koliko one bile viđene kao „zapaljive“.

Dragana Dukuljev („Daca Magic“) takođe često deli svoje lične borbe i razmišljanja na Instagramu, koristeći ankete i rubrike za pitanja (polls; question boxes) kako bi podstakla pratiteljke i pratioce da se uključe u diskusiju. Kako sama kaže, cilj takvog pristupa je da navede ljude da sami počnu da kritički razmišljaju i da svoje mišljenje oblikuju u međusobnoj diskusiji koju ona moderira. Njen recept izgleda ovako: „Pokrećem otvoren dijalog i trudim se da inspirišem ljude da razvijaju svoje kritičko mišljenje. Znači, pokrenem neku temu, postavljam pitanje na tu temu i dajem njima prostor da odgovaraju, a onda ja kažem svoje mišljenje, onda zajedno diskutujemo, onda se malo osvrnem na, da kažemo, norme i standarde društva na tu temu, koji su nam ukalupljeni i za koje smo smatrali da skoro da ne može drugačije, i onda ostavim njima prostora da sami zaključe da li im je udobnije i da li im više odgovara to kako su dosad živeli ili da li bi nešto promenili.“

Milica Crkvenjakov („Draga devojčice“) naglašava da je „biti svoja“ i delovati na mrežama transparentno najbolja strategija: „Nemam nikakvu posebnu strategiju i mislim da uglavnom tako nešto ne

funkcioniše. Mislim da je jedina stvar koja je bitna, biti autentična, ne praviti se da si nešto što nisi. To mislim i u smislu kompanija koje pokušavaju da budu kao individue i starijih ljudi koji pokušavaju da se prave da su mlađi da bi se dodvorili mlađoj publici, i tome slično. Ljudi vrlo lako vide kroz to, tako da je samo bitno biti svoja.“ Milica ne samo da deli svoja iskustva već i poziva svoje pratiteljke i pratiocice da učine isto, čime se stvara dvosmerna komunikacija i osećaj zajedništva. Takav pristup je posebno efikasan jer omogućava pratiocima i pratiteljicama da se identifikuju s pričama koje dele aktivistkinje, što dovodi do većeg angažovanja i omasovljavanja podrške.

Isti pristup, ali različitu formu, koristi i Jelena Grujić („Majka sa Balkana“), koja kroz satirične skečeve koji ilustruju situacije iz njenog običnog, svakodnevnog života, ukazuje na neravnopravnost, duple standarde i nepravdu. I kako sama kaže, najveća prednost tog pristupa je to što joj omogućava povezanost s onima koji se pronadu u videima i temama koje obrađuje, što potvrđuje i broj ljudi koji je prate – preko 36 i po hiljada. Jelena naglašava: „Nemam konkretnu strategiju, ali, evo, kao jednu od prednosti mogu navesti povezanost s onima koji se pronadu u videima i temama koje obradim.“

Humor takođe koristi i Andrijana Vešović, čije ilustracije pokazuju kakvu moć umetnost ima u komunikaciji društvenih problema na jedan neopterećujući, ali i dalje direktan i ozbiljan način. Zombijanine ilustracije prvo nasmeju, a onda i navedu gledateljku ili gledaoca da se zapitaju zašto im je to smešno. Ipak, ni ona to ne smatra strategijom: „Ništa od toga ne radim jer mi je prirodno sve što radim na mrežama.“

S druge strane, Nikolina Nina Pavićević koristi kombinaciju različitih pristupa temama, ali posebno naglašava jednu od taktika brige o sebi: „Koristim kombinaciju pristupa temama i pravljenje kraćih pauza nakon težih tema. Kombinacija bi značila da ima sadržaja koji je pitak, duhovit, a informativan.“ Njena strategija uključuje sadržaj koji je „pitak, duhovit, ali i informativan“, s mešavinom statičnih objava, dužih edukativnih karusela i video-zapisa, što omogućava njenoj publici da dozira sadržaj i pristupi temama u skladu sa svojim potrebama, tempom i interesovanjima, a njoj samoj da se brine o svom mentalnom zdravlju.

Doprinosi digitalnog aktivizma

Najvećim uspjehom smatram to što se više puta desilo da se pojedinci prepoznaju i osvijeste da baš oni rade te nepoželjne stvari i uvere sebe da moraju mijenjati pristup. Ukoliko se desi jedna takva promjena dnevno nakon uvida u moj sadržaj, ja sam prezadovoljna.

Jelena Grujić - „Majka sa Balkana“

Jedan od najvažnijih doprinosa digitalnog aktivizma u oblasti ženskih ljudskih prava je podizanje nivoa svesti o ključnim pitanjima kao što su reproduktivna prava, rodna ravnopravnost i nasilje nad ženama. Nikolina Nina Pavićević je kroz platformu „Misli kritički“ dala važan doprinos podizanju svesti o problemu osvetničke pornografije u Crnoj Gori, posebno među mlađim generacijama. Njena kampanja je bila vrlo značajna jer je mladima približila temu i pomogla im da shvate ozbiljnost tog oblika nasilja nad ženama. Iako su promene zakona ostvarene zahvaljujući dugogodišnjem radu organizacija poput Centra za ženska prava i NVO Prima, Ninina uloga kroz digitalni aktivizam pokazuje koliko platforme poput Instagrama mogu biti snažan alat za širenje svesti i okupljanje zajednice oko važnih društvenih pitanja.

Digitalne platforme su takođe omogućile širenje feminističkih ideja među širim slojevima ljudi, a posebno među mladima. I aktivistkinje poput Milice Crkvenjakov i Danice Đorđević koriste društvene mreže

za promociju feminizma i edukaciju o rodnim pitanjima, dosežući do pratiteljki i pratilaca koji možda ne bi bili izloženi ovim temama kroz tradicionalne medije poput novina ili televizije. Kroz svoje profile na Instagramu i Tiktoku one pružaju mladim ženama, ali i muškarcima, priliku da se upoznaju s feminističkim vrednostima, da se uključe u diskusije i da se aktivno bore za svoja prava. Dragana Duljev („Daca Magic“) sumira šta je uspeh kada se baviš edukacijom: „Osećam se kao da sam uspela čim mi bar jedna osoba napiše da je iz moje teme izvukla nešto dobro.“

S druge strane, Andrijana Vešović Zombijana ilustruje „vrlo jednostavne stvari s kojima svako može da se poistovjeti“ koristeći mikrofeministički pristup – ona kroz svoje ilustracije, koje nisu uvek „na prvu“ očigledno feminističke, ukazuje na različite situacije neravnopravnosti, rodno obojenih pristisaka i drugih manje ili više iritantnih mizoginih situacija s kojima se žene suočavaju, i tako pomaže mladim ženama da osete da nisu same, da ih neko razume i ohrabruje ih da se zauzmu za sebe. Kako sama kaže, mlađu generaciju obožava, ali „čeka da se pojavi neka njihova Zombijana“. Poput naše Zombijane, i Jelena Grujić („Majka sa Balkana“) koristi jedan vid umetničke forme – satirični skeč, koji bazira na svojim iskustvima i iskustvima svoje okoline, što njen profil čini zanimljivijim ženama koje su majke ili razmišljaju da to postanu nego mladima.

Proces digitalnog osnaživanja direktno doprinosi jačanju feminističkog pokreta u regionu, čime se feminizam postavlja kao relevantna i savremena forma koja se bavi svakodnevnim problemima različitih generacija, čak i kada se o njemu govori na edukativan, ali istovremeno jednostavan, humorističan, osnažujući i svakodnevni način.

To aktivistkinje svakodnevno i potvrđuju kroz razgovor s osobama koje ih prate. Kako Nina kaže: „Meni je baš simbolično kad mi djevojke priđu i popričamo, kad mi se javljaju posle nekog vremena da podijele kako je neki sadržaj uticao na njih. Meni su to konkretni dokazi, koji mi budu vjetar u leđa kad malo posustajem.“

Pored uticaja na javno mnjenje i edukaciju, digitalni aktivizam je imao i rezultate u političkim procesima i društvenim promenama. Iako su mnoge kampanje, poput #NisamPrijavila, usmerene na podizanje nivoa svesti i mobilizaciju javnosti, one su takođe dovele do pokretanja važnih političkih diskusija među političkim akterima⁵⁰ o potrebnim promenama u zakonima, a neke, poput kampanje o osvetničkoj pornografiji, koju je pokrenula Nina, i do promene samog zakona kroz podizanje društvene svesti da je deljenje intimnog sadržaja vid nasilja prema ženama. Aktivistkinje s kojima sam razgovarala, koriste društvene mreže kao alat za zagovaranje i vršenje pritiska na institucije, što je posebno važno u kontekstu u kome tradicionalni mediji često zanemaruju feminističke teme ili ih marginalizuju kao „nebitne“. Kroz digitalne kampanje one uspevaju da utiču na političke procese, iako često indirektno, tako što pokreću teme koje kasnije postaju deo šire javne agende mada nisu nužno deo diskusija političara i političarki.

50 <https://www.tanjug.rs/srbija/drustvo/85151/biljana-stojkovic-kreirati-centralni-registar-nasilnika-u-porodici/vest>

izazovi digitalnog aktivizma

Onlajn nasilje je svakodnevna realnost za sve nas koji postavljamo sadržaj na društvene mreže, pogotovo ako smo žene ili ako smo kvir. Društvene mreže imaju neke alate za to kako se nositi sa nasiljem, ali oni uglavnom ne funkcionišu, kao što ne funkcionišu ni bilo kakvo prijavljivanje policiji i slično, čak i kada su u pitanju pretnje nasiljem i smrću. Prosto izgradimo svoje sisteme podrške od bliskih ljudi i proguramo kroz to. Stvarno nije lepo.

Milica Crkvenjakov - „Draga devojčice“

Jedan od najvećih izazova s kojima se aktivistkinje s kojima smo razgovarale suočavaju, jeste onlajn nasilje, koje obuhvata različite oblike uznemiravanja, poput pretnji ili trolovanja. Aktivistkinje, kao što su Dragana Dukuljev („Daca Magic“) i Dejana Stošić Dexi („Mala Vranjanka“), često su mete zlonamernih komentara, uvreda i napada na društvenim mrežama, koji imaju za cilj da ih zastraše, diskredituju ili učutkaju. Ove vrste nasilja često se ispoljavaju kroz namerno provociranje, slanje uvredljivih poruka ili čak kreiranje lažnih naloga kako bi se širile dezinformacije i klevete protiv aktivistkinja. Dejana Stošić Dexi („Mala Vranjanka“), na primer, iskusila je napade u obliku lažnih profila koji su oponašali njen nalog na Tviteru, gde su se širile uvrede i sadržaji koje ona nikada ne bi napisala ili podržala, a sve to nakon što je pokušala da objasni razliku između abortusa i kontracepcije i ukaže na to da temama iz oblasti reproduktivnog

zdravlja ne treba da se bave muškarci koji ne prave razliku između kontracepcije i abortusa. Uprkos svemu tome, taj nalog i dalje postoji. Zbog druge aktivističke akcije koju je podelila na Tviteru, dobila je preko sto pretnji smrću za samo 24 sata, zbog čega je intervenisao Nacionalni komitet o Evropskoj Uniji, kao značajan deo balkanskog nevladinog sektora. Napadi tog tipa ne samo da narušavaju mentalno zdravlje aktivistkinja, već i otežavaju njihovu komunikaciju s pratiocima i pratiteljima jer dovode do gubitka poverenja i smanjenja podrške.

Onlajn nasilje često uključuje i direktne pretnje, ponekad i fizičkim nasiljem, koje aktivistkinje mogu dobijati u obliku poruka ili komentara. Te pretnje ponekad dolaze u serijama, čineći jednu vrstu kontinuiranog uznemiravanja, što može dovesti do osećaja nesigurnosti i straha za ličnu bezbednost. Dragana Dukuljev („Daca Magic“) više je puta bila izložena verbalnim napadima zbog svojih stavova i sadržaja koje deli, posebno onih koji se tiču seksualne edukacije i rodne ravnopravnosti. Muškarci koji se osećaju ugroženo njenim porukama često pribegavaju taktikama kao što su slanje neprikladnih fotografija ili optuživanje za „rasturanje tradicionalnih vrednosti“, „pretvaranje žena u lake“ i „uništavanje onoga što je po prirodi muško i žensko“. Pretnje koje dobija, variraju od uvredljivih komentara o njenom izgledu i seksualnom identitetu do ozbiljnih pretnji nasiljem. Ti napadi ne samo da utiču na Draganu lično već i na njen rad, prisiljavajući je da prilagođava sadržaj kako bi izbegla cenzuru ili dodatno nasilje.

Rešavanje problema digitalnog nasilja kome su izložene aktivistkinje, zahteva ozbiljan pristup, a aktivistkinjama je potrebna i odgovarajuća zaštita. Međutim, adekvatna reakcija platformi koje bi trebalo da zaštite svoje korisnice i korisnike, često izostaje. Kako Andriana Vešović Zombijana navodi, negativni komentari je pogode i nakon dvanaest godina na mrežama, ali smatra da je to „prije svega ljudski“ jer svi mi prolazimo kroz različite periode života. Negativne komentare je dobijala i Jelena Grujić („Majka sa Balkana“), ali, kako naglašava, smatra ih bezazlenim jer mahom dolaze od osoba koje ne razumeju da su skečevi koje snima, satirični, iako je ispod svakog video-zapisa jasno objašnjenje da je reč o sarkazmu.

Digitalne aktivistkinje se na različite načine suočavaju s negativnim komentarima na mrežama, koristeći strategije koje im pomažu da zaštite svoje mentalno zdravlje i sačuvaju motivaciju. Dragana Duljev ističe razumevanje kao ključnu taktiku, objašnjavajući da su mnogi komentari zapravo izraz tuđih frustracija i nesigurnosti. Ona kaže: „Ranije su me, naravno, mnogo više pogađali, ali s vremenom sam shvatila i naučila i razvila mehanizam kako da se borim s negativnim komentarima... Shvatila sam da ljudi samo iskazuju svoje frustracije i da većina komentara uopšte nema veze sa mnom.“ Ovim pristupom Dragana uspeva da se distancira od negativnosti i da komentare ne doživljava lično.

Danica Đorđević dodaje da taj proces nije promena koja se dešava preko noći, već zahteva vreme i iskustvo. Kako kaže, na početku je negativne komentare shvatala vrlo lično i jako su je povređivali, naročito komentari koje je dobijala od žena. S vremenom je, međutim, razvila otpornost i sposobnost da prepozna razliku između kritike rada i komentara koji napadaju nju lično. „Kada su komentari toliko uvredljivi i prepuni govora mržnje, s vremenom smo prestale na iste i da odgovaramo,“ objašnjava Danica, opisujući kako su ona i druge aktivistkinje koje čine kolektiv „Feminizam je za svakoga“ naučile da ignorišu negativnost i tako zaštite svoju energiju i fokusiraju se na svoj rad.

Iako razvijaju sopstvene mehanizme i strategije zaštite, sve te situacije mogu da dovedu do osećaja ranjivosti kod mladih digitalnih aktivistkinja, posebno kada institucije koje bi trebalo da pruže zaštitu, poput policije i tužilaštva, ne reaguju adekvatno na prijave o onlajn pretnjama. Nedostatak institucionalne zaštite je nešto što aktivistkinje posebno naglašavaju. „Mene plaši to što ne postoji neka institucija, neka organizacija, neka sigurna zaštita za aktivistkinje, vrlo se često osjećam kao da sam sama i kao da se izlažem bez ikakve potpore, bez ikakve...“, navodi Nikolina Nina Pavićević.

Milica Crkvenjakov, na primer, ističe da su društvene mreže, uprkos svojim alatima za sprečavanje nasilja, često neefikasne u zaštiti korisnica i korisnika, što dovodi do toga da se aktivistkinje osećaju nezaštićeno i prepuštene same sebi. Zbog toga Milica ističe važnost

samoinicijativnog korišćenja digitalnih alata: „Sada znam bolje kako da koristim alate za zaštitu sebe, znam da nije nikakav problem staviti filtere na komentare i ne dozvoliti svima da komentarišu.“ Umesto da dobiju podršku od društvenih mreža ili institucija, aktivistkinje često moraju da se oslanjaju na sopstvene sisteme podrške, bilo od bliskih osoba ili drugih onlajn zajednica koje prolaze kroz slične izazove. A najčešće se oslanjaju same na sebe, čak i kada to znači kontrolu privatnosti. Danica to objašnjava na primeru kolektiva „Feminizam je za svakoga“: „Ono što smo uradile kako bismo se zaštitile, jeste da se minimalno lično eksponiramo na mreži. Ne delimo naše lične podatke, osim imena, skoro nikada nismo ni na kakvim fotografijama. Trudimo se da na taj način sprečimo potencijalno onlajn nasilje i trolovanje usmereno na nas lično.“

Jedan od glavnih izazova s kojima se aktivistkinje suočavaju na društvenim mrežama, jeste pritisak da stalno budu dostupne i onlajn. Očekuje se da su uvek u toku s aktuelnostima i da su spremne da odgovore na brojne poruke, koje svakodnevno stižu, što može biti iscrpljujuće, posebno kada se bave emocionalno zahtevnim temama. Nikolina Nina Pavićević naglašava da teme poput femicida i osvetničke pornografije zahtevaju intenzivno emocionalno regulisanje i često je iscrpljuju do tačke pregorevanja. Sindrom pregorevanja⁵¹ je čest u aktivizmu i postaje sve prisutniji i u digitalnom okruženju. Nina kaže: „Najteže je pregorjevanje i strah od pregorjevanja, a kada se ono desi, treba mi neki period da se malo oporavim, da mogu da nastavim dalje.“ Nina objašnjava da joj nakon rada na teškim temama treba vreme za oporavak pre nego što nastavi dalje, kako bi održala kvalitet svog sadržaja. Tada prelazi na pitkije i lakše teme, što joj pomaže da postigne ravnotežu između emotivno teških kampanja i sadržaja koji je manje zahtevan i omogućava joj da nastavi rad na način koji ne ugrožava njeno mentalno zdravlje.

51 Sindrom pregorevanja je stanje koje nastaje kada se osoba zbog dugotrajnog stresa i previše obaveza oseća iscrpljeno, kako fizički, tako i mentalno, i postaje sve manje motivisana i zainteresovana za stvari koje su joj ranije bile važne. Ovo stanje često prate osećaj umora koji ne prolazi, poteškoće s koncentracijom i osećaj bespomoćnosti, a najčešće se javlja kod osoba koje su izložene stalnim pritiscima, bilo u školi, na poslu ili kroz druge svakodnevnne obaveze.

Uz to, društvo često ne prepoznaje težinu tog pritiska na digitalne aktivistkinje, što posebno ističe Milica Crkvenjakov: „Ljudi misle da je lako i da je malo vremena potrebno za održavanje društvenih mreža, ali je, u stvari, to vrlo zahtevan posao, i vremenski i mentalno.“ Brzina protoka informacija na mrežama dodatno komplikuje situaciju jer može dovesti do grešaka ili nenamernog deljenja lažnih vesti. Nije uvek moguće temeljno proveriti svaku informaciju pre nego što se podeli, a od aktivistkinja se često očekuje da odmah reaguju. Posebno kod osetljivih tema, kao što su femicid i drugi oblici nasilja nad ženama, dodatna pažnja i oprez u deljenju informacija zahtevaju više vremena za oporavak. Stalno balansiranje između angažmana i potrebe za prisutnošću stvara dodatni izazov za aktivistkinje, koje moraju pronaći način da ostanu posvećene svom radu i da istovremeno zaštite svoje mentalno zdravlje i energiju.

Cenzura je još jedan ozbiljan izazov s kojim se aktivistkinje suočavaju u digitalnom prostoru. Platforme poput Instagrama, Tiktoka i Iksa (Tvitara) često primenjuju stroge politike regulacije sadržaja, koje mogu rezultirati uklanjanjem objava ili čak suspendovanjem naloga, posebno kada su u pitanju teme kao što su seksualna edukacija, rodna ravnopravnost ili kritika patrijarhata. Na primer, Dragana Dukuljev („Daca Magic“) morala je da prilagodi svoj sadržaj i koristi „cenzurisane“ reči kako bi izbegla brisanje svojih objava na teme seksualne edukacije i telesne pozitivnosti. „Moje teme su vrlo cenzurisane od strane Instagrama, Tiktoka, samog interneta. Često me ljudi prijavljuju na temu seksualne edukacije i na temu telesne pozitivnosti, gde, na primer, postavim sliku u vešu i tema je *body positivity*, no nebitno, ljudi me prijavljuju“, objašnjava ona. Politike društvenih mreža često ne idu aktivistkinjama naruku, i to ističe i Nina: „Cenzura me ograničava konkretno i na to ne možemo skroz uticati. Naši profili su kao mali mediji gdje možemo doći do drugih, ali su mreže i dalje privatne kompanije.“ Ova vrsta cenzure ograničava slobodu izražavanja i ograničava širenje važnih feminističkih poruka, čineći borbu za ženska ljudska prava na društvenim mrežama još izazovnijom.

Digitalni jaz takođe igra važnu ulogu u ograničavanju efikasnosti digitalnog aktivizma. Iako digitalne platforme omogućavaju širenje poruka i mobilizaciju podrške, pristup platformama nije uvek jednak za sve. Žene iz ruralnih područja, starije žene ili one s nižim nivoom digitalne pismenosti mogu biti isključene iz ovih inicijativa, što smanjuje mogućnost da feminističke kampanje postignu široki doseg. Aktivistkinje, uključujući i neke s kojima sam razgovarala, ponekad se suočavaju s izazovom kako da prilagode svoje sadržaje i pristupe kako bi obuhvatile što širu i raznovrsniju publiku, posebno onu koja je tradicionalno isključena iz digitalnih prostora. Uprkos tome, aktivistkinje često saraduju s marginalizovanim grupama, ne samo žena, a Andrijana Vešović naglašava da su te saradnje za nju bile sjajna prilika za učenje: „Kada sam crtala za podršku marginalizovanim grupama, dobila sam veliku podršku baš od njih. One su me usmjeravale i kako da se pravilno izražavam i na koji način da pažljivo ali učinkovito pomognem.“

Nedostatak finansijskih resursa predstavlja dodatni izazov za mnoge feminističke inicijative koje ove aktivistkinje pokreću, te njihov rad često zavisi od mogućnosti da volontiraju, tj. rade besplatno, kao i od ličnih finansijskih sredstava. Bez adekvatne finansijske podrške, mnoge aktivistkinje su ograničene u svom doseg i uticaju. Na primer, aktivistkinje kao što je Dejana Stošić Dexi („Mala Vranjanka“) moraju se osloniti na besplatne alate i resurse, što može ograničiti profesionalizam i kvalitet njihovih kampanja. Finansijska nesigurnost takođe može demotivisati aktivistkinje i smanjiti njihovu sposobnost da kontinuirano rade na dugoročnim projektima i inicijativama jer ih usklađuju s poslovima od kojih žive i plaćaju račune. Ovaj problem je posebno izražen u kontekstu društava u kojima ne postoje stabilni izvori finansiranja za one koji se bave ljudskim pravima, a posebno ženskim ljudskim pravima, kao što su to Srbija i Crna Gora.

Još jedan od izazova s kojima se suočavaju žene koje se bave digitalnim osnaživanjem žena, kako ističe Dragana Dukuljev („Daca Magic“), jeste osećaj isključenosti iz šire feminističke zajednice. Dragana naglašava da se često oseća isključeno iz aktivnosti feminističkih organizacija, posebno kada vidi ko su panelisti i panelistkinje na događajima, ko je

pozvan da učestvuje ili ko je uključen u zajedničke projekte, pogotovo kada je reč o temama koje je ona pokrenula ili se njima bavi vrlo dugo. „lako se ja bavim i naslijem nad ženama, imam osećaj kao da feminističke organizacije to ne shvataju ili ne prihvataju kao bitan feminizam, nego kao nešto sekundarno, a da je bitno prvo da se bavimo državom i pravima“, kaže ona. Važnost podrške feminističkih i nevladinih organizacija prepoznaje i Jelena Grujić: „Podrška koju dobijam, presudna je u svemu što radimo. S druge strane, vjerujem da nevladine organizacije treba da budu te koje nas podržavaju na nekom višem nivou.“ Povećanje osećaja zajedništva i smanjenje osude među aktivistkinjama, čak i kada postoje različita mišljenja ili različiti nivoi uskostručnog akademskog i teorijskog obrazovanja, ključni su za jačanje osećaja pripadnosti feminističkoj zajednici i građenja zajednice podrške koja bi uključila sve žene i pomogla svim digitalnim feminističkim aktivistkinjama u suočavanju sa svim izazovima koje su aktivistkinje navele.

"Budućnost ako je
ima, jedino može
da počiva na
toleranciji, miru i
saradnji, u koje i
dalje verujem."

Jelena Šantić

Srbija i Crna Gora - različite države povezuju isti problemi

Mislim da su žene mnogo jače i da sve imaju snagu, ali da nekad treba mnogo odučavanja, mnogo učenja i mnogo međusobnog inspirisanja da bi ta snaga uopšte izašla iz nas.

Nikolina Nina Pavićević - „Misli Kritički“

Kao što smo imale priliku da vidimo, digitalni feministički aktivizam u Srbiji i Crnoj Gori ima tri glavna cilja: da osnaži žene, da im pruži podršku i da pokrene promene u društvu. Digitalne aktivistkinje s kojima sam razgovarala, koriste društvene mreže da dopru do što više devojaka i žena, pokrenu ih na akciju i ukažu na probleme koji su često skrajnuti u društvu, a i te kako utiču na živote devojčica, devojaka i žena, ali i drugih marginalizovanih grupa. Kroz različite platforme ove digitalne superheroine inspirišu žene svih generacija i svih identiteta da se zauzmu za sebe, bore za svoja prava i stvore zajednicu podrške, a potom i za društvo u kome će svaka od nas biti slobodna da bude to što jeste, bez straha od dvostrukih aršina, diskriminacije i nasilja.

Jedan od glavnih ciljeva digitalnog aktivizma jeste da žene osnaži i pomogne im da budu samopouzdanije u svakom aspektu života. Na primer, aktivistkinje kao što su Dragana Dukuljev („Daca Magic“) iz Srbije i Andrijana Vešović Zombijana iz Crne Gore koriste mreže da podstaknu žene da imaju više samopouzdanja, da vole sebe i da se oslobode društvenih normi koje ih ograničavaju. Dragana na svom profilu kroz *Magical Self-Love Club* inspiriše žene da zavole svoje telo i oslobode se pritisaka modernih standarda lepote, a s druge strane granice Andrijana koristi humor i mikrofeministički pristup u svojim ilustracijama i pokazuje kako male promene u svakodnevnom životu (tzv. mikrofeminizam) mogu i te kako da osnaže žene i povežu ih u zajednicu.

Podrška ženama i razumevanje naših različitih iskustava ključni su za uspeh feminističkog aktivizma, bio on na ulicama ili na mreži. Zbog toga digitalne superheroine u Srbiji i Crnoj Gori koriste društvene mreže da stvore prostore u kojima žene mogu otvoreno da govore o svojim iskustvima, problemima i izazovima s kojima se susreću svakodnevno, ali i o situacijama koje ih čine posebno ranjivim ili su traumatične i ugrožavajuće. Na primer, u Srbiji, Dejana Stošić Dexi („Mala Vranjanka“) kroz kampanju #NisamPrijavila dala je ženama priliku da anonimno podele priče o nasilju koje su preživele. Na taj način Dejana je stvorila zajednicu u kojoj se žene osećaju manje same i pronalaze podršku drugih žena koje su prošle kroz slične situacije. U Crnoj Gori, Nikolina Nina Pavićević kroz profil „Misli kritički“ takođe je omogućila ženama koje su doživele nasilje u porodilištima ili su bile žrtve osvetničke pornografije da, kroz deljenje ličnih iskustava, shvate da nisu same.

Važno je i posebno ukazati na potonju inicijativu, koju je pokrenula Nina, kako bismo u potpunosti razumele sposobnost digitalnog aktivizma da pokrene društvene promene. Nina je na svom profilu „Misli kritički“ pozvala žene da podele svoja iskustva s deljenjem intimnog sadržaja bez njihovog pristanka. Na taj način Nina je okupila zajednicu koja je podelila svoja iskustva s tim vidom digitalnog nasilja prema ženama. Kako je zajednica u deljenju svojih traumatičnih iskustava bivala sve glasnija, ozbiljnost tog vida digitalnog nasilja postala je prepoznata i u javnoj sferi. Istovremeno su nevladine organizacije, kroz zakonsku inicijativu, uspele da utiču na izmjene Krivičnog zakonika pa je kriminalizovan i taj oblik nasilja nad ženama koji se pogrešno naziva „osvetnička pornografija“. Ovo je primer udruženih napora nevladinih organizacija i digitalnih aktivistkinja i njihovog pozitivnog uticaja na živote žena“. Iako koriste različite pristupe i metode, aktivistkinje u Srbiji i u Crnoj Gori vode istu borbu, borbu da osnaže žene, da im pruže podršku i platformu da progovore, a sve to kako bi pokrenule promene ka društvu u kome će se svaka devojčica, devojka i žena osećati sigurno i bezbedno.

Regionalna saradnja koja je ujedinila Balkan: podkast Tampon zona x Misli kritički

Podkast koji su pokrenule Iva Parađanin i Nikolina Nina Pavićević, predstavlja primer udruživanja digitalnih superheroina van nacionalnih granica. Iva, iz Srbije, i Nina, iz Crne Gore, pre zajedničke saradnje su vodile odvojene digitalne živote, iako su se međusobno pratile i podržavale od samih početaka. Iva već godinama vodi feministički podkast „Tampon zona”,⁵² a Nina stoji iza naloga „Misli kritički”. Međutim, to nije bila samo poslovna saradnja, kako naglašava Iva: „Osim što sam mnogo naučila od Nine, njena platforma, a i ona sama, predstavljala mi je kontinuirani izvor podrške, konsultacija i prijateljstva.”

I upravo kroz prijateljsku razmenu iskustava Iva i Nina su shvatile da je položaj žena u obe države sličan i da to mogu da pretvore u posebnu emisiju. I možda najvažnije, shvatile su da iako su u pitanju dve različite države, zajednica žena je ista, ona se ovim povezivanjem širi, ali i ukazuje na važnost regionalnog povezivanja, razmene iskustava, zajedničkog kreiranja strategija za rešavanje problema i pokazuje „da smo zajedno glasnije i da borimo iste borbe”. Ta borba je u obe zemlje ista – femicid je i u Crnoj Gori i u Srbiji ozbiljan problem, a žene su često suočene sa sličnim oblicima diskriminacije na svim nivoima – od zakonodavstva do svakodnevnog života.

S obzirom na to da su dve države povezane zajedničkom istorijom, jezikom i kulturom, tretman žena u društvu je vrlo sličan. Iva i Nina objašnjavaju da u Crnoj Gori, zbog manje populacije i fizički ograničene teritorije, neki problemi tek postaju vidljiviji, poput selektivnih abortusa i nejednakosti u imovinskim pravima. Iako su ti problemi možda manje vidljivi u Srbiji, to ne znači da su manje prisutni ili da ih nema. Takođe, i Srbija i Crna Gora su suočene s izazovima koji dolaze od antirodnh pokreta, koji u obe države destabilizuju napore

52 <https://tamponzona.rs/>.

da se unapredi rodna ravnopravnost i obezbedi potpuno poštovanje ljudskih prava žena. Kroz svoj zajednički podkast Iva i Nina mapiraju zajedničke probleme i pokušavaju da ih približe široj publici kako bi dovele do promene u društvenoj svesti.

Njihov zajednički podkast je prvobitno zamišljen tako da uključi publiku iz Srbije i Crne Gore, ali su ubrzo shvatile da su privukle pažnju i slušateljki iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Publika je uglavnom mlada i ženska, sa slušateljkaama starosti između 18 i 34 godine, što je pokazatelj koliko je feministički aktivizam važan za novu generaciju mladih žena u regionu. Kroz svoj zajednički podkast Iva i Nina podstiču žene da razgovaraju o temama koje se retko otvaraju u javnosti – o rodno osetljivom jeziku, reproduktivnim pravima, osvetničkoj pornografiji, femicidu, ali pre svega o rodno zasnovanom nasilju. Pored toga, kroz svoj zajednički rad naglašavaju koliko su regionalna saradnja i udruživanje feminističkih glasova važni jer je upravo to „ključ za dugoročne društvene promene“.

Iako su dobile ogromnu podršku od digitalne zajednice žena, njihova saradnja nije prošla bez izazova. Epizode koje su se bavile temama kao što je rodno osetljiv jezik, izazvale su burne reakcije konzervativnih tradicionalnih grupa, koje su te razgovore videle kao pretnju tradicionalnim vrednostima. Te grupe su smatrale da feministički aktivizam „ugrožava porodične vrednosti“ i optužile Ivu i Ninu da „ruše stubove društva“. Suočile su se s veoma neprijateljskim reakcijama, govorom mržnje i pretnjama na društvenim mrežama, što je, kako kažu, bio težak deo njihovog zajedničkog rada. Međutim, uspele su da kroz međusobnu podršku i zajedničku borbu pronađu način da se uspešno nose s tim izazovima.

Kroz kombinaciju humora, iskrenih priča i kritičkih analiza Iva i Nina su uspele da stvore zajednički prostor u kome se bave izuzetno važnim temama za devojčice, devojke i žene, ne samo u Srbiji i Crnoj Gori već i u regionu, podstičući ih da se osnaže, povežu i zauzmu za svoja prava. Ovaj podkast služi kao važan primer kako digitalni feministički aktivizam može postati moćno sredstvo za društvene promene nabolje, ne samo u Srbiji i Crnoj Gori već i u celom regionu.

Budućnost digitalnog feminističkog aktivizma

Volela bih da vidim više slobode i volela bih da vidim više muškaraca, i prosto svih ljudi, da ne budu samo žene (te koje se bave ovim temama) i da ne budu samo muškarci druge strane, oni koji hejtuju i prozivaju, nego da se zapravo i oni uključe i da svi zajedno radimo na promeni.

Dragana Duljev - „Daca Magic“

U svetu koji se sve više digitalizuje i gde društvene mreže igraju sve važniju ulogu u komunikaciji, povezivanju i aktivizmu, budućnost donosi digitalnom feminističkom aktivizmu brojne mogućnosti, ali i izazove. Digitalni prostor pruža feministkinjama i aktivistkinjama šansu da dopru do šire publike i pokrenu važne razgovore o rodnoj ravnopravnosti, pravima žena i problemima kao što su rodno zasnovano nasilje i različiti oblici u kojima se pojavljuju mizoginija i seksizam. Zahvaljujući digitalnim alatima, konačno je moguće gotovo trenutno mobilisati zajednicu i dopreti do različitih geografskih i kulturnih okruženja, čime se obezbeđuje šira platforma za feminističke poruke. Milica Crkvenjakov to naglašava: „Samo putem tradicionalnog omladinskog rada ne bih nikada dospela do toliko devojčica, iz toliko različitih krajeva Srbije i regiona.“ Uprkos teškoćama o kojima je bilo reči, digitalni aktivizam pruža jedinstvenu priliku da se ojačaju glasovi pojedinaca i pojedinki koje bi teško bili čuti u tradicionalnim medijima. Milica dodaje da je važno stvoriti prostor gde žene mogu slobodno da izraze svoje stavove, bez bojazni da će biti utišane komercijalnim sadržajem ili kritikama. Iako oseća nedostatak institucionalne podrške, Milica naglašava značaj podržavajućih komentara i poruka svojih pratilaca kao motivaciju da nastavi s radom: „Nemam neku posebnu podršku u radu. Ljudi će reći stvari poput ‘nisi sama’, ali je činjenica da jesam. Ne na bilo kakav dramatičan način, već prosto

samo ja sam 'Draga devojčice', ne postoji niko drugi na platformi sa mnom i malo ko može da razume šta to znači i nosi sa sobom."

Bezbednost u digitalnom prostoru postaje ključno pitanje za budućnost aktivizma. Feministkinje se često suočavaju s onlajn nasiljem, pretnjama i uvredama, što utiče na njihovo mentalno zdravlje i slobodu izražavanja. Nikolina Nina Pavićević veruje da je važno raditi na „konkretnoj zaštiti i sigurnosti za aktiviste, ne samo za one koji su u digitalnom prostoru nego za sve“. Potreba za sistemskom i institucionalnom zaštitom postaje sve izraženija, naročito u društvima gde zakonski okviri koji bi trebalo da garantuju onlajn bezbednost, još uvek nisu dovoljno razvijeni ili su neefikasni. Milica Crkvenjakov ističe da bi volela da vidi digitalni prostor u kome su individualni glasovi u prvom planu, a ne pritisnuti komercijalnim sadržajem, dok Nina naglašava da bi osnaživanje i priprema devojaka za onlajn izazove mogli smanjiti pritisak na njih.

Kako digitalni prostor pruža mogućnost da feministički aktivizam dopre do publike globalno, važan deo promene čini podrška zajednice, a ona je upravo ta koja je odlučujuća za budućnost digitalnog aktivizma, pogotovo kada je reč o bezbednosnim rizicima, ne samo po rad već i po život aktivistkinja. Dragana Duljev smatra da je važno da feministički aktivizam uključi širi spektar ljudi, računajući i muškarce: „Volela bih da vidim više slobode i više muškaraca i prosto svih ljudi, da ne budu samo žene, nego da se zapravo i oni uključe i da svi zajedno radimo na promeni.“ Njena vizija budućnosti naglašava vrednosti dijaloga, empatije i zajedničkog rada na društvenim promenama, gde feministički aktivizam ne ostaje zatvoren unutar sopstvene zajednice, već se zalaže za rodnu ravnopravnost na opštem društvenom nivou.

Porast feminističkih profila i inicijativa na mrežama predstavlja značajan trend, koji Nikolina Nina Pavićević doživljava s optimizmom. „Čini mi se da nas čeka period kada će biti sve više feminističkih profila i to me veoma raduje“, kaže ona. Ipak, porast feminističkih glasova ne znači dodatnu konkurenciju među aktivistkinjama, već doprinosi stvaranju prostora solidarnosti i podrške, gde feministkinje i aktivistkinje mogu međusobno da razmenjuju iskustva i strategije. Nikolina veruje da podrška ne treba da bude samo digitalna, već i fizički

opipljiva i kaže: „Volela bih da digitalno prenesemo u fizičke prostore, da se sastajemo i pričamo jedna s drugom jer mi se čini da prolazimo kroz slične stvari, a osećamo se kao da smo same u tome iako nismo.“ Solidarnost i podrška se ističu kao ključni za jačanje i održivost digitalnog aktivizma, posebno u trenucima kada su aktivistkinje suočene s pritiscima i izazovima, uključujući i one bezbednosne.

S druge strane, odgovornost u digitalnom prostoru je takođe izuzetno važna. Andrijana Vešović Zombijana naglašava da je važno da se feminističkim temama pristupa promišljeno i odgovorno: „Želim složna ljudska bića, ne ekstreme i s jedne i s druge strane.“ Ona smatra da digitalni prostor treba da ostane mesto međusobnog poštovanja, gde feminističke aktivistkinje edukuju i podstiču promene ka ravnopravnosti, bez polarizacije i dodatnog konflikta.

Ipak, pored onih bezbednosnih postoje i drugi izazovi, od kojih je ključno pitanje autentičnosti u svetu u kome je digitalni prostor sve komercijalizovaniji i pod sve većim uticajem korporacija. Milica Crkvenjakov primećuje: „Mislim da ono što je nekada bilo drugačije i privlačno u onlajn aktivizmu – a to je pružanje platformi van tradicionalnih medija i korporacija i davanje prostora svakome da se oglasi – polako nestaje i organizacije i korporacije sve više preuzimaju taj prostor. Sada je postalo moranje, a ne dodatni bonus, imati profile i strategije za društvene mreže.“ Pitanje autentičnosti i prilike za istinski glas svake pojedinke postaje sve važnije u digitalnom prostoru, koji sve više podstiče strategije sadržaja, redovno objavljivanje i angažovanje publike. Taj pritisak može da potisne stvarnu misiju i značaj feminističkog aktivizma na mrežama i gurne ih u drugi plan, zbog čega Milica izražava želju za „budućnošću u kojoj će individualni profili imati prostor za glas koji neće biti ugušen komercijalnim sadržajem“, naglašavajući potrebu za prostorom u kome će prioritet biti ljudi, njihova iskustva i autentične priče, a ne samo komercijalni interesi platformi.

Digitalni feministički aktivizam, prema ovim aktivistkinjama, (p)ostaje ključan alat za borbu za prava žena, pod uslovom da se kontinuirano radi na podršci i zaštiti onih koje ga sprovode. Dragana Duljev naglašava potrebu za podrškom zajednice, kao i za širenjem tema i

podrške unutar feminističkog aktivizma. Nikolina Nina Pavićević se nadovezuje, dodajući da podrška ne treba biti samo digitalna, već i fizička, kroz okupljanja i direktnu interakciju.

Sve aktivistkinje se slažu da digitalni feministički aktivizam može biti ključan faktor društvenih promena, ali da zahteva konstantnu pažnju, pripremu i međusobnu podršku kako bi se zaštitile od negativnih posledica i nasilja u digitalnom prostoru. Na primer, Dejana Stošić Dexi ističe važnost razvoja strategija za suočavanje s govorom mržnje: „Ono što sam naučila i što mislim da je veština koja se stiče, jeste da znam kada treba da prestanem da čitam komentare, kada treba da ih ugasim i da filtriram sama sa sobom koji od njih možda ima okej poentu, a koji komentari su tu samo da bi širili mržnju ili pokušali da me zastraše.“ Ona smatra da će podrška zajednice biti ključna za prevazilaženje tih izazova, a slično mišljenje deli i Dragana Duljev, koja naglašava važnost proširivanja tema i podrške unutar feminističkog aktivizma.

S druge strane, Andrijana Vešović Zombijana ne smatra sebe aktivistkinjom u tradicionalnom smislu i kaže da svoj rad na mrežama doživljava kao deo svog svakodnevnog života. „To što radim, ne smatram aktivizmom, već svojim svakodnevnom životom jer i ja sama kao žena mogu na svojoj koži da osjetim većinu nepravdi“, kaže Andrijana. Za nju je značajno to da kroz povratne informacije i podršku svojih pratilaca i pratiteljki stiče iskustvo i dodatnu motivaciju, što joj omogućava da postane i bolja ilustratorka i „bolje ljudsko biće“.

Sve digitalne aktivistkinje se slažu da feministički aktivizam na mrežama može biti ključan faktor društvenih promena. Uz zajednički rad i međusobnu podršku, feministički aktivizam na društvenim mrežama će nastaviti da raste i pozitivno utiče na sve, a ne samo na devojčice, devojke i žene, šireći poruku o ravnopravnosti, jednakosti, pravdi i zajedničkoj borbi za bolje društvo. Sve digitalne superheroine slažu se da feministički aktivizam na mrežama zahteva veliku pažnju i pripremu kako bi se aktivistkinje zaštitile i bile osnažene da svoje poruke dele jasno i glasno. Ključno je da mlade devojke budu svesne izazova koji dolaze s javnim istupanjem na mrežama i zato iskusnije aktivistkinje s kojima sam razgovarala, nesebično dele svoje savete.

Aktivistkinje savetuju

Uputstva za početnice u digitalnom feminističkom aktivizmu

Ako planiraš da se baviš digitalnim feminističkim aktivizmom, trebalo bi da znaš nekoliko stvari koje su iskusne digitalne superheroine, sa kojima sam razgovarala, već naučile kroz svoj digitalni angažman.

Ove preporuke će ti pomoći da uspešno kreneš da se baviš digitalnim feminističkim aktivizmom, ali i da se suočiš s izazovima koje on sa sobom nosi. Na kraju krajeva, najvažnije je da znaš da nisi sama i da postoji zajednica koja će te podržati na tom putu.

budi autentična

Kao što kaže Milica Crkvenjakov („Draga devojčice“), važno je da ostaneš svoja i da deliš sadržaj koji ti je blizak i u koji veruješ. Ljudi prepoznaju iskrenost, a kada si autentična, gradiš poverenje i okupljaš zajednicu koja te podržava.

Samo je bitno biti svoja.

koristi humor

Jelena Grujić („Majka sa Balkana“) preporučuje da se ne bojiš da koristiš humor kada deliš svoje misli i ideje. Ljudi se lakše povežu s temama kada spuste gard, a humor može pomoći da tvoje poruke, iako ozbiljne, budu pristupačnije i zanimljivije.

Jedna od prednosti mog pristupa koju mogu navesti, jeste povezanost s onima koji se pronadu u videima i temama koje obradim.

pripremi se za onlajn nasilje

Nažalost, nasilje na internetu je često za one koji se bave aktivizmom, posebno za žene i LGBTIQ+ osobe. Dejana Stošić Dexi („Mala Vranjanka“) ističe da je važno da budeš spremna na negativne komentare, trolovanje i govor mržnje. Postavljanje filtera na komentare i podrška zajednice mogu ti pomoći da se zaštitiš i lakše prebrodiš te situacije.

Važno je da znamo da većina tih komentara dolazi od ljudi koji imaju više profila, čiji profili nemaju realno ime i prezime i sliku, da su anonimusi, da su neki od njih i plaćeni da to rade. I da većina tih ljudi uživo ne bi smela ni da vas pogleda, a kamoli da vam sve to kaže u lice.

reaguj pravovremeno

Danica Đorđević („Feminizam je za svakoga“) naglašava da je važno da budeš u toku s dešavanjima i brzo reaguješ kada se nešto desi. Digitalni svet se brzo menja i ako reaguješ u pravom trenutku, tvoja poruka može da ima veći uticaj.

Mobilizacija zajednice i širenje vesti i svesti o nekom problemu ide mnogo brže na društvenim mrežama.

obrazuj i informiši druge

Edukacija je ključna. Deljenje informacija o feminizmu, rodnoj ravnopravnosti i mentalnom zdravlju može da pomogne drugima da shvate važne teme i osnaži ih da i sami postanu aktivni. To je ono što naglašava Dragana Dukuljev („Daca Magic“).

Pokrećem otvoren dijalog i trudim se da inspirišem ljude da razvijaju svoje kritičko mišljenje.

prilagodi se platformi

Svaka društvena mreža je drugačija i važno je da znaš kako najbolje da iskoristiš svaku od njih. Na primer, Dejana Stošić Dexi („Mala Vranjanka“) koristi Instagram, Fejsbuk, Iks (Tviter) i Tiktok na različite načine kako bi prenela svoje poruke. Razmisli gde tvoja publika provodi najviše vremena i prilagodi svoj sadržaj toj platformi.

Ono na šta najviše obraćam pažnju, jeste format i kome se obraćam.

pronađi balans između težih i lakših tema

Kao i u životu, tako je i u digitalnom feminističkom aktivizmu važno pronaći balans. Nikolina Nina Pavićević („Misli kritički“) savetuje da praviš ravnotežu između ozbiljnih i svakodnevnijih tema. Takav pristup pomaže da ti aktivizam na mreži ne bude previše stresan, pa ćeš lakše održati pozitivan stav i motivaciju da deliš sadržaj koji ti je važan.

Koristim kombinaciju, što bi značilo da ima sadržaja koji je pitak, duhovit a informativan, da ima statičnih objava, da ima dužih edukativnih carousela, da ima videa itd.

brini o svom mentalnom zdravlju

Dragana Dukuljev („Daca Magic“) savetuje da brineš o sebi. Digitalni aktivizam može biti iscrpljujući, pa je važno da postaviš granice i da se okružiš ljudima koji te podržavaju.

Vrlo je bitno da imamo ljude oko nas koji će biti tu za nas da nas podsete, kada nam je možda sivi dan ili nešto nas možda malo više pogađa, kako je ipak sve okej, kako to nije nešto što treba da nas dotiče, kako to nema veze s nama, da će biti sve u redu.

a kada postane teško, povuci ručnu i ne samozavaravaj se

Briga o mentalnom zdravlju, pored balansa i granica, nekada će podrazumevati i kratke pauze od objavljivanja, ali i povlačenje s mreža na neko vreme. Kako bi se zaista pobrinula za svoje mentalno zdravlje, važno je da budeš iskrena prema sebi i da se ne ubeđuješ da si oguglala i furaš dalje kada nisi, naglašava Andrijana Vešović Zombijana.

Ranije sam pričala kako je sve okej i kako sam oguglala. Dabome da nisam.

VI P REPORUKE

Mene plaši to što ne postoji neka institucija, neka organizacija, neka sigurna zaštita za aktivistkinje, veoma se često osjećam kao da sam sama i kao da se izlažem bez ikakve potpore.

Nikolina Nina Pavićević - „Misli Kritički“

Na osnovu razgovora s digitalnim superheroinama jasno je da postoji potreba za daljim unapređenjem podrške i strategija koje će olakšati rad digitalnih feministkinja i aktivistkinja i učiniti njihovo delovanje još efikasnijim. Zbog toga ovo istraživanje prate i preporuke čiji je cilj da omoguće digitalnim aktivistkinjama da još bolje iskoriste potencijale društvenih mreža i digitalnih alata u borbi za rodnu ravnopravnost i prava žena. Međutim, ove preporuke se ne odnose na same aktivistkinje, već na sve nas oko njih, a posebno na one koji imaju malo više moći – na organizacije koje se bave ljudskim pravima i na one koji imaju mnogo više moći, a to su institucije.

Kako institucije i organizacije mogu da olakšaju feministički aktivizam i podrže aktivistkinje?

Da bi feministički aktivizam bio još jači na društvenim mrežama, postoji nekoliko koraka koje možemo preduzeti kako bi se aktivistkinje bolje zaštitile i imale veći doseg i uticaj.

Pre svega, **edukacija o digitalnoj bezbednosti** je od ključne važnosti. Organizacije koje se bave digitalnim pravima i podržavaju feministički aktivizam treba da pruže aktivistkinjama obuku o tome kako da se zaštite od onlajn nasilja i uznemiravanja. To uključuje edukaciju o korišćenju sigurnih i enkriptovanih digitalnih alata za organizovanje događaja, protesta i kampanja, što će omogućiti veću vidljivost i uticaj njihovih inicijativa i kampanja.

Pored toga, potrebno je **raditi na poboljšanju regulative i zaštite od govora mržnje i digitalnog nasilja**. Institucije, poput Tužilaštva za visokotehnološki kriminal, treba da imaju aktivniju ulogu u procesuiranju onih koji su odgovorni za onlajn nasilje prema digitalnim aktivistkinjama, dok bi društvene mreže trebalo da unaprede svoje algoritme kako bi efikasnije prepoznavale i suzbijale govor mržnje i digitalno nasilje.

Podrška **inkluzivnosti** u digitalnom aktivizmu je takođe važan korak. Potrebno je da se osigura da marginalizovane grupe, poput žena s invaliditetom, LGBTIQ+ osoba i žena iz ruralnih područja, budu ravnopravno uključene u digitalne inicijative. Ova inkluzivnost se može postići kroz organizovanje onlajn sigurnih prostora gde različite aktivistkinje mogu da razgovaraju, razmenjuju iskustva i pružaju podršku jedna drugoj.

Jačanje međusobne podrške i solidarnosti među aktivistkinjama može se postići kroz redovne onlajn sastanke ili grupe podrške. Ti prostori bi omogućili digitalnim aktivistkinjama da se povežu, razmene iskustva i pruže emocionalnu i praktičnu podršku jedna drugoj, što je posebno važno za one koje su izložene velikom stresu zbog onlajn nasilja.

Edukacija o prilagođavanju sadržaja i strategijama za izbegavanje cenzure predstavlja još jedan važan aspekt. Aktivistkinje bi trebalo da nauče kako da prilagode svoje sadržaje da bi izbegle cenzuru, a da istovremeno zadrže suštinu svoje poruke. U tome im mogu pomoći organizacije koje se bave digitalnim ljudskim pravima. Ova edukacija može da uključi savete o upotrebi sigurnih reči, vizualnih prilagođavanja (korišćenje asteriska *) i korišćenju alternativnih platformi s manje restriktivnim politikama.

Takođe, **podsticanje partnerstava i saradnje** između aktivistkinja, ženskih i feminističkih organizacija, kao i saradnje s drugim organizacijama civilnog društva, ali i s institucijama može da doprinese jačanju i širenju uticaja njihovih inicijativa. Ta saradnja omogućava veći doseg kampanja i bolju koordinaciju u postizanju zajedničkih ciljeva.

Kreiranje politika podrške koje promovišu rodnu ravnopravnost, digitalnu bezbednost i slobodu izražavanja na društvenim mrežama, veoma je važan korak. Vlasti i kompanije koje su vlasnici platformi treba da rade na kreiranju i sprovođenju tih politika kako bi obezbedile siguran i podržavajući digitalni prostor za sve aktivistkinje.

Redovno **praćenje i evaluacija** digitalnih aktivističkih inicijativa, poput ovog istraživanja, neophodni su za identifikaciju najboljih praksi i prepoznavanje izazova s kojima se suočavaju digitalne aktivistkinje. Evaluacija omogućava blagovremeno prilagođavanje digitalnih aktivističkih strategija i aktivnosti, čime se osigurava dugoročan uticaj takvih inicijativa na društvo.

VII ZAKLJUČAK

Svaka pozitivna riječ o onome što radim, vjetar je u leđa da nastavim.

Jelena Grujić - „Majka sa Balkana“

Ovo istraživanje, prvo ovog tipa u regionu, pokazalo je da digitalni feministički aktivizam u Srbiji i Crnoj Gori igra sve važniju ulogu u borbi za rodnu ravnopravnost i zaštitu prava žena. Kroz društvene mreže digitalne aktivistkinje uspevaju da pokrenu širok spektar tema, od menstruacije i seksualne edukacije do rodno zasnovanog i akušerskog nasilja, koristeći različite digitalne alate za širenje svojih poruka i povezivanje sa širom publikom. Društvene mreže su im omogućile da na brz i efikasan način dođu do velikog broja ljudi, posebno mladih, i da ih motivišu na aktivno učešće u društvenim promenama.

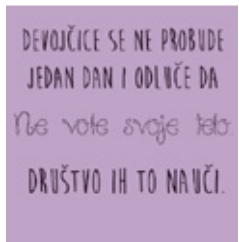
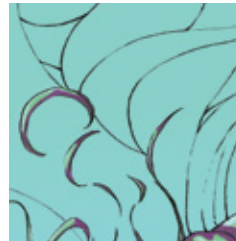
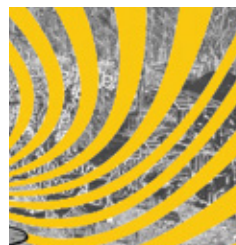
Jedan od glavnih načina na koji se ovaj aktivizam ostvaruje jeste putem haštagova, onlajn kampanja i deljenja ličnih priča. Te strategije omogućavaju aktivistkinjama da skrenu pažnju na probleme koji često ostaju zanemareni u tradicionalnim medijima i da stvore osećaj zajedništva među ženama i devojkama koje se suočavaju sa sličnim izazovima. Na primer, kampanje poput #NisamPrijavila otvorile su prostor za žene širom regiona da podele svoja iskustva sa seksualnim nasiljem, čime su pokrenule širu diskusiju o tom važnom društvenom problemu, dok je kampanja o osvetničkoj pornografiji dovela do promene svesti o važnosti kriminalizacije tog oblika nasilja prema ženama u Crnoj Gori.

Ipak, istraživanje takođe jasno pokazuje i da digitalni feministički aktivizam u Srbiji i Crnoj Gori nije bez izazova. Onlajn nasilje je jedna od najčešćih prepreka s kojima se suočavaju digitalne aktivistkinje. Taj tip nasilja se iskazuje kroz uvrede, pretnje, trolovanje i cenzuru, što može imati ozbiljne posledice po mentalno zdravlje i osećaj sigurnosti digitalnih aktivistkinja. Pored toga, cenzura sadržaja na društvenim mrežama često ograničava domet feminističkih poruka, dok digitalni rodni jaz dodatno otežava pristup internetu i digitalnim alatima ženama iz ruralnih ili manje razvijenih sredina. Dodatno, konstantan pritisak da se bude stalno onlajn i da se u stvarnom vremenu bavi zahtevnim temama, poput nasilja prema ženama, uzima svoj danak, te se aktivistkinje, koje zaista jesu digitalne superheroine, često mogu susresti i sa sindromom pregorevanja i biti prinuđene da se akutno brinu o svom mentalnom zdravlju.

Budućnost digitalnog aktivizma donosi potencijal za stvaranje inkluzivnog prostora u kome različiti glasovi mogu slobodno da se čuju i da govore o ključnim temama, kao što su to rodna ravnopravnost, prava žena i borba protiv nasilja i mizoginije. Kako digitalne platforme sve više postaju glavni medij za prenošenje poruka, one omogućavaju i feministkinjama i aktivistkinjama da se povežu, osnaže i predvode borbu za solidarnost među ženama i njihovim saveznicima. Aktivistkinje vide digitalne alate kao sredstvo za otvaranje važnih tema kroz kampanje i dijalog, ali prepoznaju i izazove poput komercijalizacije i sveprisutnog onlajn nasilja. Zbog toga naglašavaju potrebu za razvijanjem sistema podrške i bezbednosti kako bi njihovi glasovi ostali autentični i slobodni.

Uprkos svim izazovima, digitalni prostor ostaje ključan za razvoj ženskih i feminističkih pokreta u Srbiji i Crnoj Gori. On pruža mogućnost ženama da se povežu, edukuju i zajedno bore za svoje pravo na jednakost i bezbednost. Digitalni aktivizam ne samo da podržava trenutne napore u borbi za rodnu ravnopravnost već postavlja temelje za buduće društvene promene i jedan ravnopravniji svet. Digitalne super-

heroine koriste digitalne platforme ne samo da bi govorile o problemima već i da bi mobilisale zajednice, inspirisale pojedinke i pojedince i pokrenule konkretne akcije koje vode ka promenama u društvu. Nekada su te akcije digitalne, a nekada stvarno menjaju sve(t).

VIII REFERENCE

AgroSmart. *Kako su žene iz Kolubarskog okruga osvojile tržište i pobedile pandemiju*. AgroSmart, 17. april 2021. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://agrosmart.net/2021/04/17/kako-su-zene-iz-kolubarskog-okruga-osvojile-trziste-i-pobedile-pandemiju/>.

Archiving the 8th. *Repeal the 8th: Online Activism's Impact on the Referendum*. Archiving the 8th, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://archivingthe8th.ucd.ie/repealthe8th-online-activisms-impact-on-the-referendum/>.

BBC News. *Creating Safe Digital Spaces Free of Trolls, Doxing, and Hate Speech*. BBC News, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.bbc.com/news/world-asia-46478449>.

Bebac. *Država prevarila roditelje ukidanjem PDV-a na bebi opremu*. Bebac, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://bebac.com/drzava-prevarila-roditelje-ukidanjem-pdv-a-na-bebi-opremu/>.

Berghel, Hal. *Malice Domestic: The Cambridge Analytica Dystopia*. Computer 51, No. 05: 84-89, 2018.

Branas's Divine World. *Menstrualno siromaštvo u Srbiji: Intervju sa Gender Knowledge Hub aktivistkinjama*. Branas's Divine World, 5. jul 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://branasdivineworld.com/aktivizam/menstrualno-siromastvo-u-srbiji-intervju-sa-gender-knowledge-hub-aktivistkinjama/>.

CBS News. *Insulin Prices, Diabetes Activists, Hashtags*. CBS News, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.cbsnews.com/news/insulin-prices-diabetes-activists-hashtags/>.

CDM. *Osmomartovski digitalni marš pod sloganom „Sve za jednu, jedna za sve“*. CDM, 2022. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.cdm.me/drustvo/osmomartovski-digitalni-mars-pod-sloganom-sve-za-jednu-jedna-za-sve/>.

Centar za mame. *Sloboda rađanju: Rezultati o iskustvima žena na porođaju u Srbiji*. Centar za mame, 1. mart 2015. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://centarzamame.rs/blog/2015/03/01/sloboda-radanju-rezultati-o-iskustvima-zena-na-porodaju-u-srbiji/>.

Centar za mame. n.d. Centar za mame – zvanična stranica. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://centarzamame.rs/>.

Cord Magazine. *Martina Larkin, Head of Europe and Eurasia, World Economic Forum: Yes, the Western Balkans Can Leapfrog the Digital Divide*. Cord Magazine, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://cordmagazine.com/interview/martina-larkin-head-of-europe-and-eurasia-world-economic-forum-yes-the-western-balkans-can-leapfrog-the-digital-divide/>.

Danas. *Gotovo svaka druga žena u Srbiji se odriče nasleđa u korist muškog člana porodice: Zašto je važna kampanja „Koliki je moj deo“*. Danas, 5. avgust 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/gotovo-svaka-druga-zena-u-srbiji-se-odrice-nasledstva-u-korist-muskog-clana-porodice-zasto-je-vazna-kampanja-koliki-je-moj-deo/>.

Dan Church Aid. *Report: Online Harassment and Censorship of Women Human Rights Defenders*. Dan Church Aid, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.danchurchaid.org/report-online-harassment-and-censorship-of-women-human-rights-defenders>.

Earl, Jennifer, Thomas V. Maher, and Jennifer Pan. *The Digital Repression of Social Movements, Protest, and Activism: A Synthetic Review*. Science Advances 8, No. 10: eabl8198, 2022.

Etrafika. *Pravo na izbor je suština Zombijaninih ilustracija*. Etrafika, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://etrafika.net/moze-i-drugacije/88687/pravo-na-izbor-je-sustina-zombijaninih-ilustracija/>.

Facebook. *Majka Hrabrost*. Facebook, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.facebook.com/GIMAJKAHRABROST>.

Facebook. *Mala Vranjanka*. Facebook, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.facebook.com/MalaVranjanka/>.

Facebook. Misli kritički. Facebook, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.facebook.com/kriticki/>.

Facebook. Zombijana Bones. Facebook, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. https://www.facebook.com/ZombijanaBones/?locale=sr_RS.

Human Rights Foundation. *Like, Tweet, Torment: Transnational Repression in the Digital Age*. Human Rights Foundation, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://hrf.org/like-tweet-torment-transnational-repression-in-the-digital-age/>.

Human Rights Foundation. *Standing Against Digital Dictatorships*. Human Rights Foundation, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://hrf.org/standing-against-digital-dictatorships/>.

Instagram. Putokaz. Instagram video. Instagram, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. https://www.instagram.com/reel/C3z5B1pClme/?utm_source=ig_web_copy_link&igshid=MzRIODBiNWFIZA==.

Instagram. Daca Magic. Instagram, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.instagram.com/dacamagic/?hl=en>.

Instagram. Dejana Stošić. Instagram, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.instagram.com/dexistosic/>.

Instagram. Draga evoјčice. Instagram, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.instagram.com/draga.devojce/>.

Instagram. Feminizam iz teretane. Instagram, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. https://www.instagram.com/feminizam_iz_teretane/.

Instagram. Majka sa Balkana. Instagram, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. https://www.instagram.com/majka_sa_balkana/.

Instagram. Misli kritički. Instagram, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.instagram.com/kriticki/>.

Instagram. Zombijana. Instagram, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.instagram.com/zombijana/?hl=en>.

International Telecommunication Union. *Measuring Digital Development: Facts and Figures 2021*. ITU, Geneva, 2021. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/FactsFigures2021.pdf>.

ITU. *Bridging the Gender Divide*. ITU, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.itu.int/en/mediacentre/backgrounders/Pages/bridging-the-gender-divide.aspx>.

ITU. *The Gender Digital Divide*. ITU, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.itu.int/itu-d/reports/statistics/2021/11/15/the-gender-digital-divide/>.

Joyce, Mary C. *Digital Activism Decoded: The New Mechanics of Change*. Idea, New York, 2010.

Kvinna till Kvinna. *The State of Women Human Rights Defenders 2023*. Kvinna till Kvinna, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://kvinнатillkvinna.org/publications/the-state-of-women-human-rights-defenders-2023/>.

Ljeposava. O nama. Ljeposava, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://ljeposava.me/onama>.

Mame su zakon. n.d. Mame su zakon – zvanična stranica. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.mamesuzakon.org/>.

Mašina. *Vala, Ljeposava, đe god se odluke donose, čuvaj i nama stolicu*. Mašina, 2022. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.masina.rs/vala-ljeposava-de-god-se-odluke-donose-cuvaj-i-nama-stolicu/>.

Medium. *Aufschrei: The Role of Twtter for Feminist Activism and as Platform for Alternative Publics*. Medium, 2014. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://medium.com/civic-media-project/aufschrei-the-role-of-Twtter-for-feminist-activism-and-as-platform-for-alternative-publics-4dbd87c6aba6>.

Ms. Magazine. *Me Too Legislation: Forced Arbitration, Sexual Assault, and Harassment at Work*. Ms. Magazine, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://msmagazine.com/2023/12/05/me-too-legislation-forced-arbitration-sexual-assault-harrassment-work-women/>.

N1. *Autorka haštaga #NisamPrijavila: Rekla sam 'E, nećeš ga majci više'*. N1, 2021. Pristupljeno 4. avgust 2024. <https://n1info.rs/vesti/autorka-hastaga-nisamprijavila-rekla-sam-e-neces-ga-majci-vise/>.

N1. Influenserka Nina Skočak: *Izbori za Evropski parlament*. N1, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://n1info.rs/region/influenserka-nina-skocak-izbori-za-evropski-parlament/>.

Noizz. *Ceo region priča o jednoj crnogorskoj pekari*. Noizz, 2022. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://noizz.rs/lifestyle/ceo-region-prica-o-jednoj-crnogorskoj-pekari/pvtf1j1j>.

One Billion Rising. *One Billion Rising veb-sajt*. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.onebillionrising.org/>.

Oprah.com. *How One Woman Became an Activist with the Hashtag #ShoutYourAbortion*. Oprah.com, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. https://www.oprah.com/inspiration/how-one-woman-became-an-activist-with-the-hashtag-shoutyour-abortion_1.

OzonPress. *Žene koje pomeraju granice*. OzonPress, 2022. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.ozonpress.net/drustvo/zene-koje-pomeraju-granice/>.

Portal Analitika. *Podgorica: „Jedeš li ga s mirom?“ Kampanja za besplatnu pravnu pomoć ženama žrtvama nasilja stigla i do pekare*. Portal Analitika, 2022. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.portalanalitika.me/clanak/podgorica-jedes-li-ga-s-mirom-kampanja-za-besplatnu-pravnu-pomoc-zenama-zrtvama-nasilja-stigla-i-do-pekare>.

Privacy International. *Why Cambridge Analytica – Facebook Scandal is a Wake-Up Call for All Governments*. Privacy International, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://privacyinternational.org/long-read/1709/why-cambridge-analytica-facebook-scandal-wake-call-all-governments-seven-steps>.

Radio Slobodna Evropa. *BIH: Kruščica Nagrada Euronatur*. Radio Slobodna Evropa, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-kruscica-nagrada-euronatur/30101398.html>.

SAIS Review. *Civil Society & Coups: Burkina Faso*. SAIS Review, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://saisreview.sais.jhu.edu/civil-society-coups-burkina-faso/>.

Sociable.co. *Turkey Coup & Social Media*. Sociable.co, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://sociable.co/social-media/turkey-coup-social-media/>.

Social Media Manipulation. *Political Actors: Industrial Scale Problem*. Oxford Report. Social Media Manipulation, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.ox.ac.uk/news/2021-01-13-social-media-manipulation-political-actors-industrial-scale-problem-oxford-report>.

Tampon zona. Tampon zona veb-sajt. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://tamponzona.rs/>.

Tanjug. *Biljana Stojković: Kreirati centralni registar nasilnika u porodici*. Tanjug, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.tanjug.rs/srbija/drustvo/85151/biljana-stojkovic-kreirati-centralni-registar-nasilnika-u-porodici/vest>.

The Guardian. *Campaign Against Pink Toys for Girls*. The Guardian, 2011. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2011/dec/18/campaign-against-pink-toys-for-girls>.

TikTok. Daca Magic. TikTok, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.tiktok.com/@dacamagic>.

TikTok. 2024. Draga devojčice. TikTok, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.tiktok.com/@draga.devojce>.

TikTok . Mala Vranjanka. TikTok, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. https://www.tiktok.com/@malavranjanka?_t=8p5HqC2inIV&_r=1.

TikTok. Misli kritički. TikTok, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.tiktok.com/@ninakriticki>.

TikTok. Zombijana. TikTok, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.tiktok.com/@zombijana>.

UN Women. *Explainer: Creating Safe Digital Spaces*. UN Women, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.unwomen.org/en/news-stories/explainer/2023/11/creating-safe-digital-spaces-free-of-trolls-doxing-and-hate-speech>.

Vijesti. *Ko je Neželjena?*. Vijesti, 2020. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/55789/ko-je-nezeljena>.

Vijesti. *CŽP umjesto osmomartovskog organizuje digitalni marš na društvenim mrežama*. Pristupljeno 4. avgusta 2024. Vijesti, 2021. <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/516647/czp-umjesto-osmomartovskog-organizujemo-digitalni-mars-na-drustvenim-mrezama>.

Women's Lobby. *Her Net, Her Rights*. Report 2017. Women's Lobby, 2023. Pristupljeno 4. avgusta 2024. https://www.womenlobby.org/IMG/pdf/hernetherrights_report_2017_for_web.pdf.

Women's Rights Center. *Otkrivena ploča djevojčicama koje nijesu dobile priliku da budu rođene*. Women's Rights Center, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://womensrightscenter.org/otkrivena-ploc%c2%8da-djevojc%c2%8dicama-koje-nijesu-dobile-priliku-da-budu-rodene/>.

Women's Rights Center. *Peticija za rješenje problema prenatalnog odabira pola u Crnoj Gori*. Women's Rights Center, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://womensrightscenter.org/peticija-za-rjes-avanje-problema-prenatalnog-odabira-pola-u-crnoj-gori/>.

Women's Rights Center. *Women's Rights Center veb-sajt*. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://womensrightscenter.org/>.

X. Dejana Stošić. X, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. https://x.com/Stosic_Dejana.

YouTube. *Glasaj za bebe!*. YouTube video, 10:32. 2023. Objavljeno od strane bitkazabebe. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=mi5E-dACGI-M>.

YouTube. *Daca Magic* Jutjub kanal. YouTube, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.youtube.com/channel/UCqwNpAt5ZUCiT6kW1fwFGMA>.

YouTube. *Draga devojčice*. YouTube, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://www.Jutjub.com/@draga.devojcice>.

YouTube. *Video: Draga devojčice*. YouTube, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://youtu.be/SdSz9OvQBug?si=VOKZ3QbCg6HL6q4c>.

Zadovoljna. *Ko je Nina Skočak, mlada Hrvatica koja menja pravila igre u politici na Balkanu.* Zadovoljna, 2024. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://zadovoljna.nova.rs/poznati/ko-je-nina-skocak-mlada-hrvatica-koja-menja-pravila-igre-u-politici-na-balkanu/>.

Ženska pijaca. n.d. Ženska pijaca – onlajn prodavnica proizvoda poljoprivrednica. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://zenskapijaca.rs/>.

Ženski istraživačko-edukativni centar. ZUKO Ženski istraživačko-edukativni centar – zvanična stranica. Pristupljeno 4. avgusta 2024. <https://zuko.org.rs/>.

IX BIOGRAFIJE SAGOVORNICA

Andrijana Vešović, poznata kao **Zombijana Bones**, crnogorska je ilustratorka i digitalna umetnica poznata po svojim duhovitim i kritičkim ilustracijama na društvenim mrežama. Njeni radovi se bave društvenim temama, rodnim pitanjima, ali i svakodnevnim izazovima s kojima se suočavaju žene. Prepoznatljiva je po mikrofeminističkom pristupu, u kome koristi humor kao sredstvo za prenošenje snažnih poruka o rodnoj ravnopravnosti, mizoginiji i nasilju nad ženama. Andrijana je aktivna na platformama Instagram, Fejsbuk i Tiktok, gde sa svojim pratiocima deli ilustracije, koje često osvetljavaju nepravde i izazove s kojima se žene suočavaju u savremenom društvu, dok u nedigitalnom 3D svetu organizuje prodajne izložbe svojih radova, a prikupljena sredstva donira sigurnim kućama.

Danica Đorđević je članica kolektiva **Feminizam je za svakoga** i jedna je od osnivačica istoimenog Instagram naloga, koji se vrlo brzo istakao kao jedan od najprepoznatljivijih mladih feminističkih glasova na društvenim mrežama u Srbiji. Danica i njen tim koriste pop kulturu i kreativne pristupe kako bi privukli pažnju mlađih generacija i razbili predrasude koje često okružuju feminizam. Njihov cilj je edukacija o rodnoj ravnopravnosti i razbijanje stereotipa koji sputavaju žene i devojke u svakodnevnom životu. Danica je učestvovala u organizovanju kampanja koje su uključivale serije objava o značajnim feminističkim temama, kao što je serijal o muškim saveznicima u feminističkoj borbi, čime je prikazala važnost podrške muškaraca u borbi za ravnopravno društvo. Kroz svoj rad u okviru kolektiva „Feminizam je za svakoga“ Danica nastoji da stvori inkluzivan prostor u kome svako može da se edukuje o feminističkim vrednostima i postane deo zajedničke borbe za ženska ljudska prava. Njena sposobnost da poveže teme iz popularne kulture s feminističkim pitanjima, čini njen rad posebno relevantnim i pristupačnim za mlade.

Dejana Stošić Dexi, poznata kao **Mala Vranjanka**, edukatorka je, aktivistkinja i feministkinja iz Srbije, koja se posvetila borbi protiv rodno zasnovanog nasilja i osnaživanju mladih devojaka. Kroz društvene mreže kao što su Fejsbuk, Instagram, Iks (Tviter) i Tiktok Dejana je postala megafon za one čiji se glasovi često ne čuju. Jedna od njenih najpoznatijih kampanja je *#NisamPrijavila*, koja je omogućila ženama da podele svoja iskustva sa seksualnim nasiljem i neprijavlivanjem nasilja nadležnim institucijama. Kampanja je postala viralna i stvorila je prostor gde su žene mogle da otvoreno podele svoja iskustva i zajedno podignu svest o problemima s kojima se susreću nakon što dožive nasilje. Na Instagramu ona objavljuje edukativne objave i organizuje razgovore uživo, dok na Tviteru koristi kratke, udarne poruke za pokretanje političkih diskusija. Dejana je posvećena stvaranju sadržaja koji informiše, osnažuje i inspiriše mlade žene da se bore za svoja prava i da se bore protiv nasilja.

Dragana Dukuljev, na društvenim mrežama poznatija kao **Daca Magic**, započela je svoj aktivizam 2017. godine. Kroz Instagram, Tiktok i Jutjub Dragana je postala prepoznatljiva po hrabrosti da pokrene zapaljive teme, kao što su ženska prava, rodna ravnopravnost, seksualna edukacija, ljubav prema sebi i telesna pozitivnost (*body positivity*), o kojima se u to vreme u Srbiji vrlo malo govorilo. Njena misija je da inspiriše ljude, posebno mlade žene, da prihvate sebe takve kakve jesu i da se bore za svoje mesto u društvu. Dragana je pokrenula kampanju pod nazivom *Magical Self-Love Club*, koja promovise ljubav prema sebi i podstiče ljude da dele svoje priče o prihvatanju svog tela. Kroz haštagove i sadržaj na društvenim mrežama, ona stvara zajednicu podrške u kojoj ljudi mogu otvoreno govoriti o svojim iskustvima. Takođe, Dragana koristi Tiktok za brzo širenje svojih poruka i povezivanje s mlađom publikom, dok na Instagramu detaljno obrađuje teme koje su joj bliske, često koristeći vizualne elemente i priče iz ličnog života kako bi dodatno osnažila svoje pratiteljke i pratioce. Oskora Dragana snima i za Jutjub.

Jelena Grujić, poznata kao **Majka sa Balkana**, po zanimanju pedijatrijska sestra tehničarka i diplomirana profesorka fizičkog vaspitanja i sporta, digitalna je kreatorica sadržaja iz Crne Gore, koja na svom Instagram nalogu deli satirične video-skečeve na teme majčinstva, roditeljstva i svakodnevnog života na Balkanu. Njene objave obuhvataju savete o roditeljstvu, ukazuju na izazove majčinstva, a zajednička nota im je osnaživanje žena kroz otvorene razgovore o mentalnom zdravlju i balansiraju porodičnog i profesionalnog života. Jelena koristi svoj profil kako bi stvorila zajednicu podrške za majke i žene na Balkanu, osvetljavajući teme koje su često tabuizirane u tradicionalnim društvima, poput nasilja u porodici.

Milica Crkvenjakov je aktivistkinja i omladinska radnica koja vodi profile **Draga devojčice** na Jutjubu, Instagramu i Tiktoku. Fokus njenog rada je podrška devojka i LGBTIQ+ mladima kako bi se nosili s izazovima odrastanja u društvu koje je često neprijateljski nastrojeno prema njima. Milica je pokrenula nekoliko kampanja koje su privukle pažnju mladih širom Srbije i regiona, uključujući i kampanju na Tiktoku gde mladi dele priče o ženama koje su ih inspirisale. Ta kampanja je imala veliki odjek jer je podstakla mlade ljude da istražuju i govore o ženama iz prošlosti koje su dale doprinos društvu. Milica koristi svoje platforme kako bi otvoreno pričala o pubertetu, seksualnosti, feminizmu i mentalnom zdravlju i pruža mladima sigurno mesto gde mogu postaviti pitanja i pronaći podršku. Njena posvećenost edukaciji i podršci mladima učinila je njene profile „Draga devojčice“ važnim izvorom informacija i inspiracije za mnoge mlade ljude, ne samo devojčice.

Nikolina Nina Pavićević je crnogorska aktivistkinja i digitalna influencerka, koja stoji iza naloga **Misli kritički**. Nina je profil pokrenula kada se kao mlada novinarka suočila s nemogućnošću da nađe posao na kome bi pisala o ženskim pravima. Pošto posao nije mogla da nađe u celom regionu, odlučila je da počne da koristi društvene mreže kako bi se bavila analizom društvenih i političkih pitanja, s posebnim naglaskom na pravima žena i borbi protiv rodno zasnovanog nasilja. Njena inicijativa

postala je prepoznatljiva kroz kampanje za kriminalizaciju osvetničke pornografije u Crnoj Gori, čime je uspela da skrene pažnju na tu važnu temu i doprinese zakonskim promenama. Nina koristi Jutjub, Fejsbuk, Instagram i Tiktok za informisanje i osnaživanje mladih žena, dok njen profil postaje centralno mesto za razmenu iskustava i kritički pristup patrijarhatu.

VI BIOGRAFIJA ISTRAŽIVAČICE

Hristina Cvetinčanin Knežević je stručnjakinja s bogatim iskustvom u različitim oblastima, koje često kombinuje na eklektičan način. Diplomirala je sociologiju i završila master studije politikologije – Studije roda na Univerzitetu u Beogradu, što joj je omogućilo da se bavi širokim spektrom tema, uključujući pol i rod, rodno zasnovano nasilje, digitalno nasilje i medije.

U svom radu Hristina se fokusira na istraživanja, edukaciju i istraživačko novinarstvo, koristeći različite alate i kanale kako bi znanje stiglo do onih kojima je najpotrebnije. Njeno zalaganje za ženska ljudska prava povezuje sve što radi profesionalno, ali i privatno, te je 2022. godine za svoju Instagram stranicu „Feminizam iz teretane“, koja promovise feministički pristup osnaživanju žena kroz edukaciju o feminizmu, i mentalnom i fizičkom zdravlju, dobila nagradu „Hrabri iskoraci“, koju dodeljuje Fondacija „Jelena Šantić“.

Hristina je aktivna članica grupe „Novinarke protiv nasilja prema ženama“, u okviru koje je razvila *Smernice za medijsko izveštavanje o nasilju prema ženama*, s posebnim fokusom na problem osvetničke pornografije. Kao frilens novinarka saradivala je s brojnim medijima, uključujući BIRN, Elle, Mašinu, Libelu i Diversity Media Institute, te često gostuje u različitim medijskim formatima kako bi skrenula pažnju na probleme žena širom sveta.

Više od deset godina Hristina radi kao istraživačica, konsultantkinja i edukatorka u oblastima roda, tehnologije i rodno zasnovanog nasilja posredstvom tehnologije i medija. Saradivala je s brojnim organizacijama,

uključujući OEBS, UNFPA, SHARE, UN Women, Hartefakt, Fondaciju „Ana i Vlade Divac“ i druge. Posebno je ponosna na *Priručnik za upotrebu rodno osetljivog jezika*, koji je doprineo usvajanju Zakona o rodnoj ravnopravnosti, i na *Pojmovnik rodno zasnovanog nasilja posredstvom tehnologije*, za koji se nada da će uticati na promenu krivičnog zakonika.

Kao edukatorica Hristina se fokusira na istoriju feminističkog pokreta, digitalno nasilje, etičko izveštavanje i reprezentaciju žena u medijima. Radila je na Fakultetu političkih nauka u Beogradu kao saradnica u nastavi, predavačica i istraživačica, a sada svoj doprinos daje kroz angažman u nevladinom sektoru i kroz samostalne inicijative.

U slobodno vreme posvećena je doktorskim studijama kulture i medija, u okviru kojih istražuje rodno zasnovano nasilje u digitalnom okruženju, a takođe je aktivna i u poduhvatima da na sve moguće načine feminizam i borbu za ženska ljudska prava učini samo(pod)razumevajućim.

Centar za ženska prava (CŽP) je neprofitna, nestranačka, nereligiozna organizacija koja se bori za suzbijanje svih oblika nasilja nad ženama i njihov pristup pravdi, razvijajući rodno ravnopravne demokratske prakse i saradujući sa svim relevantnim domaćim i međunarodnim akterima u Crnoj Gori. Organizacija je osnovana 2012. godine, sa cijem promocije i zaštite prava žena i rodne ravnopravnosti, osnaživanja žena koje su preživjele nasilje u porodici ili partnersko nasilje, kao i razvijanja kulturnog i umjetničkog aktivizma. CŽP sprovodi svoje ciljeve kroz tri programa: 1. Program javnog zastupanja i praćenja implementacije politika u oblasti rodne ravnopravnosti i ženskih ljudskih prava, koji se posebno fokusira na rodnu komponentu EU integracije Crne Gore i Zapadnog Balkana i osnaživanje ženskih organizacija u tom procesu; 2. Program podrške za žene koje su pretrpjele rodno zasnovano nasilje, koji žrtvama obezbjeđuje besplatnu savjetodavnu, psihološku i pravnu pomoć i 3. Program za kulturu, posvećen organizovanju kulturnih, umjetničkih i edukativnih programa sa ciljem promocije feminističkih i antifašističkih načela, umjetničkog stvaralaštva i podsticanja aktivizma kroz kreativni rad.

Centar za ženska prava
Bokeška 20, 81000 Podgorica, Crna Gora
+382 20 664 193; +382 67 166 800
women.mne@gmail.com
www.womensrightscenter.org
www.facebook.com/womensrightscenter.mne
www.instagram.com/centarazazenskaprava_wrc
www.twitter.com/CZP_Cg

Fondacija Jelena Šantić (FJŠ) osnovana je 2005. godine u okviru Grupe 484, s misijom unapređenja kulture mira, tolerancije i inkluzije kroz umetnost i društveni angažman. Inspirisana vrednostima koje je tokom svog života promovisala balerina i mirovna aktivistkinja Jelena Šantić, FJŠ podržava razvoj pozitivnih promena u društvu kroz kreativne i angažovane inicijative. FJŠ pruža finansijsku podršku i obrazovne resurse organizacijama civilnog društva i neformalnim inicijativama koje koriste umetnost i inkluzivne prakse kako bi unapredile lokalne zajednice. Fondacija obezbeđuje resurse, treninge i mentorsku podršku organizacijama civilnog društva, omogućavajući im da razvijaju inovativne projekte i aktivno doprinose demokratizaciji i procesu pomirenja u regionu. Naš rad obuhvata i regionalne projekte s partnerima iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Kosova, Severne Makedonije i Crne Gore, s ciljem da umetnost bude pokretač tolerancije, solidarnosti i izgradnje pravednijeg društva.

Fondacija „Jelena Šantić“
Vojvode Šupljikca 11a,
11000 Beograd, Srbija
+381 62 247703
fondacija.jelena.santic@gmail.com
<https://fjs.org.rs>
www.facebook.com/fondacijajelenasantic
www.instagram.com/fondacija_js/

DIGITALNE SUPERHEROINE
Prvo istraživanje o digitalnom
feminističkom aktivizmu
u Srbiji i Crnoj Gori

Izdavači
Centar za ženska prava
Fondacija „Jelena Šantić“

Za izdavača
Maja Raičević,
Irina Ljubić

Autorka istraživanja
Hristina Cvetinčanin Knežević

Dizajn i priprema
Tanja Markuš
Tijana Todorović

Ilustracije
U istraživanju su korišćene ilus-
tracije iz ranijih publikacija Centra
za ženska prava nastale u periodu
od 2021 do 2024. godine kao
i ilustracije preuzete sa javno
dostupnih arhiva sagovornica u
istraživanju

Lektura i korektura
Branislava Erak

Štampa
AP Print, Podgorica
Alta Nova, Beograd

Tiraž
100 primeraka
Podgorica/Beograd, 2024.

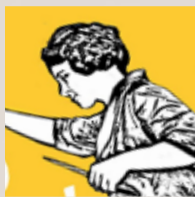
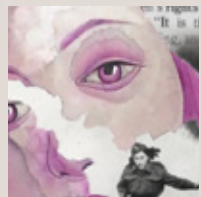
CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd
141.72:004.738.5(497.11)(0.034.4)
141.72:004.738.5(497.16)(0.034.4)
316.776(0.034.4)

DIGITALNE superheroine [Elektronski izvor] : prvo istraživanje o digitalnom feminističkom aktivizmu u Srbiji i u Crnoj Gori / [priredila] Hristina Cvetinčanin Knežević. - Beograd : Fondacija "Jelena Šantić", 2024 (Beograd : Alta Nova). - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) ; 12 cm
Sistemski zahtevi: Nisu navedeni. - Nasl. sa naslovnog ekrana. - Tiraž 100. - Biografije sagovornica: str. 96-99. - Biografija istraživačice: str. 100-101. - Bibliografija: str. 88-95.

ISBN 978-86-81592-05-2

a) Feminizam – Internet – Istraživanje – Srbija
b) Feminizam – Internet – Istraživanje – Crna Gora

COBISS.SR-ID 157401865

EZBJEDNOS
DJECE NA
INTERNETU
DRUSTVENI
MREZAMA

Ginekološko
nasilje
Educast
- part 2 -

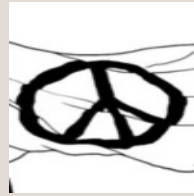
SKRŠIMO
PATRIJARHAT!

DIGITALNE
GRADOVE
IDRUŽENI
JASILNIKA
PEDOFILA

FEMINIZAM
PITANJE

SLOBODA

KAKO
VOJE
DŠVEŽ

30% su već
se da žene do
pogrešnu ili
kasnelu lekarsk
gnozu, u odno

CENTAR ZA ŽENSKA PRAVA
Kratki
kurs
ukidanja
patrijarhata
februar 2013

nije što je vrućina,
nego što porodilišta
nemaju klime

NA SLOVO NA SLOVO
Aa
AKTIVIZAM
AKTIVIZAM

KAZENNA LEZBIV
STAVLJATE KAJA MISLI DA NE MOŽE
BENDIČKE BAJA MISLI DA NE MOŽE
JEDNOI OD Njih NIJE NIJE BAKNO
DA NE MOŽE
MOŽEŠ TI TO.

MOJA
JETRVA
JE
GORA OD
TVOJE!

Nama je svaki
dan Noć veštica

WOMEN'S RIGHTS CENTER
CENTAR ZA ŽENSKA PRAVA

USAID
OD AMERIČKOG NARODA

G | M | F
IDEAS LEADERSHIP HOPE